

ਸੰਚੀ ੩

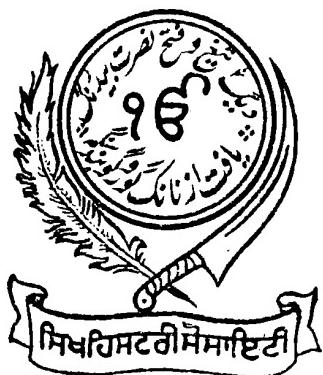
ਅੰਕ ੨

੧੬

ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਤ੍ਰ

ਸਾਊਣ, ਭਾਦਰੋਂ, ਅੱਸ

੪੮੩ ਗੁ: ਨਾ: = ੨੦੦੮ ਬਿ: = ੧੯੫੧ ਈ:

ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੌਮਾਇਟੀ
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਸ

ਸ੍ਰੀ

ਸੁ
ਹ

ਜੰ
ਤਿ

ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੁੱਛਾਂ

ਪ—ਧਰਮਸਾਲਾ ਚਸ਼ਮਾ ਸਾਹਿਬ—ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ

ਸਤਿਕਾਰ ਜੋਗ ਸਕੱਤਰ ਸਾਹਿਬ,
ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ।

ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਜੀਓ !

ਆਪ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ “ਧਰਮਸਾਲਾ ਚਸ਼ਮਾ ਸਾਹਿਬ—
ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ (ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ) ਬਾਰੇ ਜੋ ਕੁਝ ਸਮਾਚਾਰ, ਮੌਜੂਦ
ਮਸਾਲੇ ਵਿਚੋਂ ਮੈਂ ਲੱਭ ਸਕਿਆ ਹਾਂ; ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ:-

੧—‘ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ’ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ
ਜੀ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਦੌਰੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ
ਲਿਖਦੇ ਨਿ:-

“ਕਾਬਲੋ” ੨੫ ਕੋਸ ਪਰ ‘ਘੜੂਕਾ’ ਨਾਮ ਬਾਬੇ ਦੀ
ਮਸ਼ਹੂਰ ਜਗਾਹ ਹੈ।.....ਘੜੂਕੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਫਰੇ (ਫਰਹ) ਸ਼ਹਿਰ
ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ‘ਹਜ਼ਾਰੇ’ ਦੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ‘ਹਜ਼ਾਰੇ ਪਰਬਤ’ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ
ਲੋਗਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਜਾ ਦਿੱਤਾ। (ਹਜ਼ਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ) ਬਾਬਾ ਜੀ
ਦੇ ਸੱਚੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਐਸਾ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ
ਭੀ ਉਹੋ ਜੇਹੇ ਸਿਦਕੀ ਸਿੱਖ ਬਹੁਤ ਥੋੜੇ ਹਨ। ਏਹ ਲੋਗ
‘ਮੁਰਗਦ-ਨਾਨਕੀ’ ਨਾਮ ਸੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇਖ
ਬਾਬਾ ਜੀ ਓਥੇ.....ਗੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਰਹੇ। ਫੇਰ ਹੋਰ ੨
ਮੁਲਕਾਂ ਦਾ ਸੈਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ‘ਨੌਨਗਹਾਰ’ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ—ਜਿੱਥੇ
ਹੁਣ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਪਾਸ ਇਕ ਚਸ਼ਮਾ ਬਾਬੇ ਦਾ, ਤੇ
ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਦਾ, ਤੇ ਮਰਦਾਨੇ ਦਾ ਤੇ ਧਰਮਸਾਲਾ ਭੀ ਹੈ।--
ਆ ਠਹਿਰੇ। ਏਸ ਧਰਮਸਾਲਾ ਵਿਚ ਬੇਦੀ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਗ੍ਰੰਥ
ਸਾਹਿਬ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਇਕ ਅੱਬਦੁਲ ਗੌਸ ਬੜੇ ਅਜਮਤੀ

ਇ: ਪ: ੧੪੩.

ਹੰਕਾਰੀ ਫਕੀਰ ਦੀ ਜਗਾ ਪਰ ਪਹਾੜੀ ਉੱਤੇ ਜਲ ਸੀ।
ਮਰਦਾਨਾ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਓਸ ਨੇ ਜਲ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਗੋਂ
ਝਿੜਕ ਸਿੱਟਿਆ। ਮਰਦਾਨਾ ਰੋਂਦਾ ਬਾਬਾ ਜੀ ਪਾਸ ਆਇਆ।
ਬਾਬੇ ਆਖਿਆ:—“ਤੈਨੂੰ ਕਰਤਾਰ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਚਸ਼ਮੇ ਲੈ ਦਿੰਦੇ
ਹਾਂ। ਤਦ ਹੀ ਜਲ ਛੁੱਟ ਕੇ ਨਿਕਲ ਪਿਆ। ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ
ਜਲ ਬਰਤਦੇ ਹਨ; ਤੇ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਏਥੋਂ ਤੁਰ ਜਲਾਲਾਬਾਦ, ਪੇਸ਼ਬਲਾਕ, ਬਸੌਲ, ਬਾਲਪੁਰ
ਛੱਕਾ, ਅਲੀ ਮਸੀਤ, ਖੈਬਰ, ਜਮਰੋਦ, ਆਦਿਕ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦਾ
ਝਾਕਾ ਲੈਕੇ ਪਸ਼ਾਵਰ, ਰੰਜ ਮਹੱਲੇ ਆ ਉਤਰੇ।”

(ਛਾਪਾ ਪੱਥਰ, ਪੰਨਾ ੧੫੮-੧੬੦)*

ਇਸ ਬਿਆਨ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਬਾਬਾ ਜੀ
ਮਕੇ ਦੀ ਹੱਜ, ਅਰੁ ਮਦੀਨੇ ਤੇ ਬਗਦਾਦ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਤੋਂ ਮੁੜਦੇ ਹੋਏ
ਕਾਬੂਲ ਦੇ ਰਸਤੇ ਪੰਜਾਬ ਪਹੁੰਚੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਮੌਕੇ ਅੰਦੀਹੋਏ, ‘ਸੁਲਤਾਨ
ਪੁਰ’ ਵਿਰਾਜੇ ਤੇ ਇਹ ਚਸ਼ਮੇ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ; ਅਰੁ ਧਰਮਸਾਲਾ ਭੀ ਕਾਇਮ
ਕਰਵਾਈ; ਯਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਕਰਿ ਆਏ। ਸਰਧਾਲੂ
ਸਿਖਾਂ ਮਗਰੋਂ ਉੱਦਮ ਕਰ ਕੇ, ਇਹ ਧਰਮਸਾਲਾ ਬਣਵਾਈ ਤੇ ਗੁਰੂ
ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਬਹਾਲ ਰੱਖੀ।

ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਸ ਪਾਸਿਓਂ
ਮੁੜਕੇ “ਭਾਦਰੋਂ ਸੰਮਤ ੧੫੭੧† ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਕਾਮ ‘ਹਸਨ
ਅਬਦਾਲ’ (ਪੰਜਾ ਸਾਹਿਬ) ਪਹੁੰਚੇ।” ਇਸ ਲੇਖੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦਾ ਸੰਮਤ
੧੫੭੦ ਫਗੁਣ ਮਹੀਨੇ (ਮਾਘ ਸ਼ੁਦਾਵੀ ਤ੍ਰਿਅਉਦਸੀ) ਵਾਲੀ ਹੱਜ ’ਤੇ ਮੱਕੇ,
ਸ਼ਰੀਫ ਪਧਾਰਨਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਏਥੋਂ ਬੱਦ ਚੜ੍ਹਦੇ ਸੰਮਤ ੧੫੭੧ ਬਿ:
ਵਿਚ ਬਗਦਾਦ, ਤੇ ਫਿਰ ਇਸੇ ਸਾਲ ਕਿਸੇ ਮਹੀਨੇ (ਜੇਠ-ਹਾੜ)
‘ਕਾਬੂਲ’ ਤੇ ‘ਸੁਲਤਾਨ ਪੁਰ’ ਪਹੁੰਚੇ; ਮਿਥੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਐਪਰ ਬਗਦਾਦ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ-ਸਥਾਨ ਅੰਦਰਿਲੀ ਲੱਗੇ ਅੱਰਬੀ
ਸਿਲਾ-ਲੇਖ (ਕਤਬੇ) ਵਿਚ ਸੰਨ ਹਿਜਰੀ ੯੧੨ ਪਿਆ ਹੋਇਆ, ਸ੍ਰੀ

*ਛਾਪਾ ਟਾਈਪ-ਪੰਨਾ ੪੬੨-੬੬।

†ਛਾਪਾ ਪੱਥਰ-ਪੰਨਾ ੧੬੦; ਐਪਰ ਛਾਪਾ ਟਾਈਪ-ਪੰਨਾ
੪੬੭ ਪੁਰ ‘ਵੈਸਾਖ ਸੰਮਤ ੧੫੭੮ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਅਨੰਦਾਚਾਰਯਾ (ਸ੍ਰੀਭਨ ਵਾਸੀ ਸਨਿਆਸੀ) ਨੇ ਪੜਿਆ; ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੋਲੀ 'ਚ ਇਉਂ ਉਲਕਾ ਕੀਤਾ ਸੀ:-

' And ere he left this house of ignorance he wrote these words upon the stone:—

Here spake the Hindu Guru Nanak to Faqir Balol and for thise sixty winters since the Guru left Iran, the soul of Balol has rested on the master's Words like a bee poised on a dawn-lit hony-rose".

ਅਰਥ—“ਇਸ ਅਗਿਆਨ-ਘਰ (ਸੰਸਾਰ) ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਉਸ (ਫਕੀਰ ਬੈਲੋਲ ਯਾ ਉਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਮੁਰੀਦ) ਨੇ ਪੱਖਰ ਪੁਰ ਇਹ ਅੱਖਰ ਲਿਖੇ—

“ਏਥੇ ਹਿੰਦੂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ, ਫਕੀਰ ਬੈਲੋਲ ਨਾਲ ਗੋਸਟਿ ਕੀਤੀ, ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਠਾਂ ਸਿਆਲਿਆਂ ਵਿੱਚ,—ਜਦ ਤੋਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਈਰਾਨ ਦੇਸ ਤੋਂ ਵਿਦਾ ਹੋਏ—ਬੈਲੋਲ ਦੀ ਆਤਮਾ, ਆਪਣੇ ਮਾਲਿਕ (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ) ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਪੁਰ ਇਉਂ ਮਗਨ ਹੋ ਕੇ ਟਿਕੀ ਰਹੀ, ਜਿਵੇਂ ਉਸੇਰ ਦੀ ਤ੍ਰੇਲ-ਭਿੰਨੇ ਮਧੁ-ਭਰੇ ਫੁੱਲ-ਗੁਲਾਬ ਉੱਤੇ ਮਖੀਰ ਦੀ ਮੱਖੀ।”

ਇਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਇ, ਕਿ ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ੯੧੨ ਹਿਜਰੀ ਵਿਚ ਬਗਦਾਦ ਤੇ ਈਰਾਨ ਦੇਸ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਮੁੜੇ। ਇਸ ਸਾਲ ੨੫ ਮਈ ੧੫੦੯ (*੨੩ ਜੇਠ ੧੫੦੯) ਸੋਮਵਾਰ ਤੋਂ ਅੰਤ ਹੋ ਕੇ ੧੪ ਮਈ ੧੫੦੨ (*੧੨ ਜੇਠ ੧੫੦੨) ਸ਼ੁਕਰਵਾਰ ਮੁਕਦਾ ਹੈ। ਵੀਹ ਵਿੱਸਵੇ ਸੰਮਤ ੧੫੦੪ ਬਿ: ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਲੇ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ‘ਸੁਲਤਾਨ ਪੁਰ’ ਪਹੁੰਚੇ। ਸਿਆਲ ਦੀ ਰੁੱਤਿ ਜਲ ਦੀ ਏਨੀ ਲੋੜ ਠੰਡੇ ਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ; ਜਿੱਨੀ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ। ਤ੍ਰੇਹ ਦੇ ਸਤਾਏ ਹੋਏ ਹੀ, ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਅਬਦੁਲ ਗੌਸ ਜੇਹੇ ਹੰਕਾਰੀ ਫਕੀਰ

---

*ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੰਤਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਪ੍ਰਵਿਸ਼ਟੇ ਬਣਦੇ ਹਨ; ਪਰ ਮਦਰਾਸ ਦੀ ਬਣੀ ‘ਇੰਡੀਅਨ ਐਡੇਮਰੀ’ ਵਿੱਚ ੨੭ ਜੇਠ ਤੋਂ ੧੫ ਜੇਠ ਤਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇ: ਪ: ੧੪੫.

ਪਾਸੋਂ ਜਲ ਮੰਗਣ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਚਾਈਆਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਪੁਰ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ 'ਚਸ਼ਮਾਂ ਸਾਹਿਬ' ਗੁਰਦਵਾਰਾ (ਧਰਮਸਾਲਾ) ਦੀ ਕਾਇਮੀ ਤੇ ਬਹਾਲੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਦੀ ਜੋਗ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨੀ ਉਚਿੱਤ ਹੀ ਹੈ।

੬—ਗੁਰੂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਜਾਵਾ ਟਾਪੂ ਵਿਚ ?

ਸਤਿਕਾਰ ਜੋਗ ਸਕੱਤਰ ਸਾਹਿਬ,
ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ।

ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਜੀਓ,

ਭਾਈ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਖਾਲਸਾ' ਵੱਲੋਂ, ਜਾਵਾ ਟਾਪੂ ਤੋਂ
੨੩-੪-ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਪੁੱਜੀ ਪਤ੍ਰਿਕਾ ਨੰ: ੧੨੫੮ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ
ਬੇਨਤੀ ਹੈ; ਕਿ—

"ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦੀ ਜਗਤ-ਜਾਤ੍ਰਾ ਬਾਰੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ
ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਕਬਨ—

"ਪਾਤਾਲਾਂ ਅਕਾਸ਼ ਲਖ, ਜੀਤੀ ਧਰਤੀ ਜਗਤੁ ਸਬਾਇਆ।

ਜੀਤੀ ਨੌ ਖੰਡ ਮੇਦਨੀ, ਸਤਿਨਾਮ ਦਾ ਚੱਕ੍ਰ ਫਿਰਾਇਆ।.....੩੭।

(ਵਾਰ ੧)

—ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ, ਸਾਖੀ ਨਿਵੀਸਾਂ ਤੇ 'ਗੁ: ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ' ਆਦਿ
ਗ੍ਰੰਥ ਕਾਰਾਂ ਨੇ, ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ, ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸੱਤਾਂ
ਦੀਪਾਂ ਤੇ ਨਵਾਂ ਖੰਡਾਂ ਦੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਕਰਾਈ ਹੈ। ਜਿਹਾ ਕਿ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ
ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਦੇ ਉਤਰਾਰਧ ਵਿੱਚ ਲੰਕਾ ਪਧਾਰਨ ਦਾ
ਵਰਿਤਾਂਤ ਸੁਨਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ੧੮੮੫ ਅਧਿਐਂ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:—

ਚੌਪਈ

ਕਹਿ ਬਾਲਾ ਸ੍ਰੀ ਅੰਗਰ ਪਾਸੀ।

ਰੁਚਿਰ ਕਬਾ ਸੁਨੀਏ ਸੁਖਰਾਸੀ।:-

ਇ: ਪ: ੧੪੬.

ਸ੍ਰੀਗੁਰ ਸੋਂ ਬੋਲਯੋ ਮਰਦਾਨਾ:
 ਸਬ ਹੀ ਦੀਪ ਦਿਖਾਉ ਮਹਾਨਾ ॥੨
 ਇਹ ਲਾਲਸ ਮੇਰੇ ਮਨ ਮਾਹੀਂ।
 ਦੇਖੋਂ ਸਪਤ ਦੀਪ ਜੋ ਆਹੀਂ।
 ਸਰਬ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਮਰੱਥ ਸੁਆਮੀ।
 ਜਹਿੰ ਚਾਹਉ ਤਹਿੰ ਕੇ ਤੁਮ ਰਾਮੀ ॥੩

ਸਨਕੇ ਬੋਲੇ ਕ੍ਰਿਪਾਨਿਧਾਨਾ:-
 “ਉੱਤਮ ‘ਜੰਬੂ ਦੀਪ’ ਮਹਾਨਾ।
 ਲੱਖ ਜੋਜਨ ਇਸ ਕੈ ਬਿਸਤਾਰੂ।
 ਸਭ ਦੀਪਨ ਕੇ ਲਖਹੁ ਮਝਾਰੂ ॥੪
 ਇਹ ਕੇ ਬੀਚ ‘ਮੇਰੁਗਿਰ’ ਛਾਜੈ।
 ਕਮਲ ਬਿਖੈ ਜਿਉਂ ਕੋਸ਼ ਬਿਰਾਜੈ।
 ਜੋਜਨ ਲਾਖ ਜਾਨੀਯੇ ਮੇਰੂ।
 ਕਛੁ ਛਿਤ ਮੈ ਕਛੁ ਉਪਰ ਹੇਰੂ ॥੫
 ਤਰੁ ਜਾਮਨ ਤੇ ਜੰਬੂ ਗਾਏ।
 ਹੈ ਨਵਖੰਡ ਜੁ ਤੁੜੈ ਦਿਖਾਏ।
 ਤਿਨ ਮਹਿੰ ‘ਭਾਰਤ ਖੰਡ’ ਹੈ ਜੋਊ।
 ਧਰਾ ਬੀਚ ਕੀ ਜਾਨਉ ਸੋਊ ॥੬

ਦੇਹਰਾ

ਪੁੰਜ ਜੱਗਾਜ ਤਪ ਕਰਿ ਬਡੇ, ‘ਭਰਥ ਖੰਡ’ ਕੇ ਥਾਨ।
 ਦੀਪ ਖੰਡ ਅਨ ਜਾਇ ਸੋ, ਭੋਗਹਿੰ ਭੋਗ ਮਹਾਨ ॥ ੭

ਚੌਪਈ

ਤੇਰੇ ਕਹਯੋ ਨ ਯੋਰੋਂ ਕੈਸੇ।
 ਚਲਹੁ ਦਿਖਾਵਹੁਂ ਹੈਂ ਉਹ ਜੈਸੇ ॥”
 ਅਸ ਕਹਿ ਸ੍ਰੀਗੁਰ ਚਲੇ ਅਗਾਰੀ।
 ਇਸ ਸਮੁੰਦਰ ਕੇ ਪਹੁੰਚੇ ਪਾਰੀ ॥੮
 ਇਸ ਵਾਰਤਾ ਵਿਚ ‘ਜੰਬੂ ਦੀਪ’ ਦਾ ਜੋ ਹੁਲੀਆ ਤੇ ਨਕਸ਼ਾ
 ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਰੇ ‘ਇਸ਼ੀਆ’ ਦਾ ਮੌਲੂਮ ਹੁੰਦਾਇ ! ਜਿਸ

ਇ; ਪ: ੧੪੨.

ਵਿਚ ਜਾਵਾ—ਸਮਾਟਰਾ ਆਦਿ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਟਾਪੂ ਭੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਮਝਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੀਪ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ—ਪੁਰਾਣਾਂ ਮੂਜਬ ਹੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲੱਖ ਜੋਜਨ ਯੋਨੀ ਚਾਰ ਲੱਖ ਵਰਗ ਕੋਹ (ਲਗ-ਪਗ ਅੱਠ ਲੱਖ ਮੁਰੱਬਾ ਮੀਲ) ਮਿਣਿਆ ਹੈ। ‘ਭਾਰਤ-ਖੰਡ’ (ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ) ਇਸ ਦੀਪ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਖੰਡ (ਭਾਰਾ) ਮੰਨਿਆ ਹੈ; ਤੇ ‘ਮੇਰੁ’ (ਸੁਮੇਰੁ) ਪਰਬਤ ਇਸ ਦਾ ਗੱਭਾ (ਕੇਂਦਰੀ ਧੂਰਾ)। ਇਹ ਭੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਕਿ ਇਸ ਭਰਬ ਖੰਡ (ਹਿੰਦ) ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ, ਲੋਕੀ ਹੋਰਨਾਂ ਖੰਡਾਂ ਤੇ ਛੇਅਂ ਦੀਪਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਭੋਗਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਮੁਰਾਦ ਹੋਵੇ, ਕਿ ‘ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ’ (ਅੰਡੇਮਾਨ ਟਾਪੂ) ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਮੰਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਸੜਾ ਭੋਗਦੇ ਹਨ; ਤੇ ਜਾਵਾ, ਸਮਾਟਰੇ, ਮਲਾਇਆ ਤੇ ਜਾਪਾਨ ਆਦਿ ਟਾਪੂਆਂ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਭਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ—ਸੌਦਾਗਰ ਤੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮਤ ਪੇਸ਼ਾ ਭਾਈ—ਸੁਖੀ ਜੰਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਲੰਬੇ ‘ਜਾਵਾ’, ਜੰਬੂ ਦੀਪ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਭਾਗ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ, ‘ਵਿਖਾ ਦਿਤਾ’ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਲੰਕਾ ਇਸ ਦੀਪ ਦਾ ਆਖਰੀ ਭਾਗ (ਖੰਡ) ਗਿਣਦੇ ਹੋਏ, ਬਾਕੀ ਛੇ ਦੀਪ ਵਿਖਾਣ ਲਈ ਅਗਾਹਾਂ ਚਾਲੇ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਧਿਆਉ ਦੇ ਅਗਲੇ ਸਾਰੇ ਛੇਦਾਂ ਵਿਚ ਛੇਅਂ ਦੀਪਾਂ ਦਾ ਸੈਲਾ ਕਰਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ‘ਲੰਕਾ (ਸਿੰਘਲਾ ਦੀਪ)’ ਤੇ ਸਮੰਦਰੋਂ ਪਾਰਲੇ ‘ਪਲਖ ਦੀਪ’ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਲੱਖ ਜੋਜਨ ਵਿੱਥ ਦੱਸੀ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਰਾ ਜਲ-ਮਾਰਗ ਹੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਹਰਇੱਕ ਦੀਪ ਦੀ ਖਾਸ ਪਛਾਣ ਇਉਂ ਵਿਖਾਈ ਹੈ।

(੧) ‘ਪਲਖ ਦੀਪ’ ਵਿਚ ਪਿਲਖਣ ਦੇ ਬ੍ਰਿਛ ਬਹੁਤ ਹਨ।

(੨) ਅੱਗੇ ਦੋ ਲੱਖ ਜੋਜਨ, ਕਮਾਦ-ਰਸ ਦਾ ਸਾਗਰ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਪਾਰਲੇ ਕੰਢੇ ‘ਸ਼ਾਲਮਲੀ ਦੀਪ’ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਿੰਬਲ ਦੇ ਦਰਖਤ ਵਧੇਰੇ ਹਨ।

(੩) ਫਿਰ ਚਾਰ ਲੱਖ ਜੋਜਨ ‘ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਸਮੁੰਦਰ’ ਲੰਘ ਕੇ ‘ਕੁਸ਼ ਦੀਪ’ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ‘ਕੁਸ਼ਾ’ ਘਾਹ ਬਹੁਤਾ ਹੈ।

(੪) ਓਥੋਂ ਅੱਠ ਲੱਖ ਜੋਜਨ ਘਿਉ-ਸਾਗਰ ਉਲੰਘ ਕੇ ‘ਕ੍ਰੋਂਚ ਦੀਪ’ ਆਇਆ। ‘ਕ੍ਰੋਂਚ’ ਨਾਮ ਦਾ ਪਰਬਤ ਇਸ ਦੀਪ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਉਸੇ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਨਾਮ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ।

(੫) ਛੇਵਾਂ ਦੀਪ, ਓਥੋਂ ਸੋਲਾਂ ਲੱਖ ਜੋਜਨ ਦੂਰ ਜਾ ਕੇ 'ਦੁੱਧ-ਸਾਗਰ' ਕੰਢੇ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੁਧ ਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਤੇ ਮਿਸਰੀ ਦੇ ਪਹਾੜ ਹਨ। ਨਾਰੀਆਂ ਅਪੱਛਰਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਸੁਦਰ, ਤੇ . ਨਰ ਭੀ ਛੈਲ-ਛਬੀਲੇ ਹਨ।

(੬) ਉਪਰੰਤ ਬੱਤੀਹ ਜੋਜਨ ਲੰਮਾ ਚੌੜਾ ਸੱਤਵਾਂ ਦੀਪ 'ਪੁਸ਼ਕਰ' ਨਾਮੇ ਆਇਆ। ਜਿਸ ਦਾ ਫੈਲਾਉ ਚੌਂਹਠ ਲੱਖ ਜੋਜਨ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਦੁਆਲੇ ਮਿੱਠੇ ਜਲ ਦਾ ਸਾਗਰ ਹੈ। ਉਸ ਟਿਕਾਣੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਫਰਮਾਇਆ:-

“... ਸੁਰ ਨਰ ਦਾਨਵ ਕੋ ਨ ਅਗਾਰੀ ।
ਕੰਚਨ ਕੀ ਛਿਤ ਕੇਤਿਕ ਜਾਨਾ ।
ਤਿੰਹ ਤੇ ਪਰੇ ਪਹਾਰ ਮਹਾਨਾ ॥ ੨੩
'ਲੋਕਾਲੋਕ' ਨਾਮ ਹੈ ਜਾਂਕੇ ।
ਬਹੁ ਬਿਸਤਾਰ ਜਾਨੀਅਹ ਤਾਂਕੇ ।
ਚੌਫੌਰੇ ਦੀਪਨ ਕੇ ਸੋਉ ।
ਤਿਸ ਤੇ ਪਰੇ ਨ ਅਵਨੀ' ਕੋਊ ॥੨੪
ਇਸ ਤੇ ਉਰੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਹਿੰ ਸਾਰੇ ।
ਮਾਰਤੰਡ^੩, ਸਾਗਰ-ਸੁਤ^੩, ਤਾਰੇ ।
ਪਰੈ ਨ ਕਾਂ ਕੋ ਹੋਇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਾ ।
‘ਗਾਛੇ ਬਡੇ ਅੰਧੇਰੇ ਰਾਸਾ ॥ ੨੫

ਬੱਸ, ਇਹ ਹੈ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਿਥਵੀ, ਜੋ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਜੁਗਰਾਫੀਆਈ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ (ਪੁਰਾਣਾਂ) ਵਿਚ ਵਰਨੀ ਹੈ, ਅਤੁ ਇਸੇ ਕਬਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਭਾਈ ਸੰਤੇਖ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨੀ 'ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਵਿਖਾਈ' ਦਸਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਪੁਰਾਣਕ ਗਾਪੋਤੇ ਮੰਨ ਲਓ, ਯਾ ਕਵੀ ਜੀ ਦੀ ਕਵੀਸ਼ਰ-ਕਲਪਣਾ। 'ਜਾਵਾ' ਟਾਪੂ ਅੱਵਲ ਤਾਂ ਜੰਬੂ ਦੀਪ (ਇਸੀਆ) ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਛੇਅਂ ਦੀਪਾਂ ਵਿਚ ਦੱਸੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਮੇਲ ਕੇ, ਜੋ 'ਜਾਵਾ' ਵਿਚ ਦਿਸਦੀਆਂ ਹੋਣ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਧਰ ਲਓ।

੧-ਧਰਤੀ ।   ੨-ਸੁਰਜ ।   ੩-ਚੰਦ ।   ੪-ਬੜਾ
ਸੰਘਣਾ ਅੰਨ੍ਹੇਰਾ ਸਾਗਰ ਹੈ।

ਇ: ਪ: ੧੪੯.

ਮੇਰੀ ਤੁੱਛ ਰਾਇ ਅਨੁਸਾਰ, ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਪੁਰਬ ਵੰਨੇ, ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ, ਹਿੰਦ, ਚੀਨ ਤੇ ਬਰਮਾ ਦੇ ਹੱਦ-ਬੰਨੇ ਪੁਰ, ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰ 'ਮਰੀਨਾਂ' ਤਕ ਮਸਾਂ ਗਏ ਹਨ। ਲੇਕਿਨ 'ਭਾਈ-ਵਿੱਦਜਾ ਪੀਠ' ਦੇ ਟਕਸਾਲੀ ਗਿਆਨੀ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ-'ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ'-ਦੇ ਪੰਨਾ ੮੫-੬ ਪੁਰ ਏਥੋਂ ਤਕ ਲਿਖਣ ਦੀ ਜ਼ਿਮੇਵਾਰੀ ਭੀ ਲਈ ਹੈ; ਕਿ (ਅਸਾਮ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਘਰਗਾਊਂ ਤੋਂ)

"ਅਗੇ ਸਿਲਹਟ ਤੇ ਮਨੀਪੁਰ ਵਿਚ ਦੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ, ਤੇ ਸੱਤਜ-ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ, ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਲੁਸ਼ਾਈ ਵਿਚ ਜਾ ਪਹੁੰਚੇ। ਇਥੇ ਦਾ ਇਕ ਬੋਧ ਰਾਜਾ ਸੀ। ..... ਇਸ ਦੇ ਭਰਮ ਦੂਰ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ 'ਖਾਲਸਾ ਧਰਮ' ਦਿੜ੍ਹਾਇਆ, ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਸ਼ਾਂਤ ਕੀਤਾ। ਇਸਥੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਗੇ ਚੀਨ ਵਿਚ 'ਨਾਨਕਿਨ' ਤਕ ਪਹੁੰਚੇ ਤੇ ਫੇਰ ਪਿਛੇ ਨੂੰ ਮੁੜ, ਕਈ ਜੰਗਲਾਂ ਦਰਿਆਵਾਂ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਦੀ ਵਿਚਰਦੇ ਤੋਂ ਇਕ ਕਰਤਾਰ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੜਾਉਂਦੇ ਮੁਲਕ ਉੜੀਸੇ ਵਿਚ ਸੰਮਤ ੧੫੬੨ ਵਿਖੇ ਜਗੰਨਾਥ-ਪੁਰੀ ਪਹੁੰਚੇ ॥"

'ਜਾਵਾ' ਪਧਾਰਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਭੀ ਕਰਨਾ ਭੁੱਲ ਗਏ ਨਿ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ, 'ਨਾਨਕਿਙ' ਤੋਂ ਮੁੜਦੇ ਹੋਏ 'ਜਾਵਾ' ਵਿਚ ਦੀ ਲੰਘਾ ਲਿਆਉਂਦੇ। ਕੇਹੜਾ ਓਥੇ ਜਹਾੜ ਜਾਂ ਰੇਲ ਦਾ ਭਾੜਾ ਭਰਨਾ ਪੈਣਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਤਾਂ 'ਸੁਰਤਿ ਦੀ ਸਵਾਰੀ' ਹੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। 'ਜਾਵਾ' ਤੋਂ ਸਿੱਧੇ ਜਗੰਨਾਥ-ਪੁਰੀ ਘਾਟ 'ਤੇ ਉੜੀਸਾ ਲਿਆ ਉਤਾਰਦੇ।

ਹਾਂ, ਸਚ ! ਸ: ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ 'ਸ਼ਹੀਦ' ਨੇ ਆਪਣੇ ਲਿਖੇ ਪੁਸਤਕ 'ਜੇਬੀ ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਦੇ ੨੬ਵੇਂ ਪੰਨੇ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਇ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ—

"ਅਚਲੇਸਰ ਮਹਾਂਦੇਵ ਦਾ ਅਸਥਾਨ ਦੇਖ ਕੇ, ਏਥੋਂ ਅੱਗੇ ਭੀਲਾਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੈਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ; ਧਾਰਾ ਨਗਰੀ ਦੇ ਬਾਗ ਵਿਚ ਆ ਚਰਣ ਪਾਏ। ਏਥੇ.....ਜੋਰੀਆਂ ਨਾਲ ਗੋਸਟਿ

ਇ: ਪ: ੧੫੦.

ਹੋਈ। ਏਥੋਂ ਅੱਗੇ ਮਾਲਵਾ ਦੇਸ ਦੇਵਗੜ੍ਹ, ਲੋਧਪੁਰ, ਪੱਟਨ,
ਅਹਿਮਦ ਨਗਰ, ਬਾਂਸਵਾੜੇ ਪਾਸੋਂ ਮਹੀ ਨਦੀ ਪਾਰ ਹੋ,
ਜਾਵੜੇ ਸ਼ਹਿਰ ਆ ਠਹਿਰੇ। ਏਥੋਂ ਅੱਗੇ ਅਨੇਕ ਜੰਗਲਾਂ
ਨਗਰਾਂ ਦੀ ਸੈਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਅਹਮਦ ਪੁਰ ਪਾਸੋਂ ਚੰਬਲ
ਨਦੀ ਪਾਰ ਹੋ ਉੱਜੈਨ ਆ ਉਤਰੇ ॥”

ਇਸ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਜਾਵੜੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਇਆ ਹੈ।
ਮੁਮਕਿਨ ਹੈ, ‘ਸਿੰਘੀ ਭਗਤਾਂ’ ਨੂੰ ਇਸੇ ਤੋਂ ਜਾਵਾ ਟਾਪੂ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ
ਲਗ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।

ਮੁਕਦੀ ਗੱਲ, ਜੇ ਉੱਤੇ ਦੱਸੀਆਂ ਟੇਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਕੋਈ ਭੀ
ਮੁਨਾਸਿਬ-ਹਾਲ ਢੁਕ ਪਵੇ, ਤਾਂ ਜਾਵਾ ਪਰਦੇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ
ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਕਾਇਮ ਕਰਕੇ ਖਾਲਸਈ ਨਿਸ਼ਾਨ ਝੁਲਾਣ ਤੋਂ ਕੋਤਾਹੀ
ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ॥

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
੨੧-ਪ-ਪ੨

ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ (ਰੀ. ਸ.)
ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ

ਟੋਪੇ ਗ੍ਰਾਹੀ

ਗੁ: ਡੇਰਾ ਸਾਹਿਬ—ਲਾਹੌਰ

ਇਹ ਮਕਾਨ ਰੋਸ਼ਨਾਈ ਦਰਵਾਜ਼ਿਓਂ ਬਾਹਰੋਂ ਉੱਤਰ ਰੁਖ ਅਤੁ
ਕਿਲੋਂ ਦੇ ਬੂਹਿਓਂ ਬਾਹਰ ਬਾਇਵ ਕੋਣ, ਸਮਾਧ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ
ਸਿੰਘ ਦੇ ਈਸ਼ਾਨ ਕੋਣ ਵਿੱਚ, ਸੰਮਣ ਬੁਰਜ ਦੇ ਐਨ, ਲਹਿੰਦੇ ਪਾਸੇ
ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੂਰਬ ਦਿਸ਼ਾ ਇਸ ਦੇ (ਕਿਲੋਂ ਵਲ) ਸੜਕ
(ਸ਼ਾਹਰਾਹਿ ਆਮ) ਹੈ; ਜੋ ਨਕਸੇ ਮੁਜਬ ੨੦ ਫੁੱਟ ਚੌਡੀ ਹੈ। ਬਾਕੀ
ਤਿਰਕੋਣੀ ਜੇਹੀ ਸਰਕਾਰੀ ਜ਼ਮੀਨ ਕਿਲੋਂ ਦੇ ਕੋਟ ਨਾਲ ਲੱਗਵੀਂ ਪਈ
ਹੈ, ਜਿਸਦੀ ਦੱਖਣੀ ਬਾਹੀ ੪੮ ਫੁੱਟ (ਤਕਰੀਬਨ) ਹੈ।

ਇਸ ਮਕਾਨ ਦੇ ਤਿੰਨ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਹਨ, ਇਕ ਦੱਖਣ ਵੱਲ,
ਜਿਸ ਨੂੰ ਤਾਕ-ਤਖਤੇ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ; ਪਰ ਬਾਹਰ ਭਰਤੀ ਹੋ ਜਾਣ
ਕਰ ਕੇ ਸਦਾ ਬੰਦ ਰਹਿੰਦਾ ਇ। ਦੂਜਾ ਛੇਟਾ ਬੁਹਾ ਪੱਛਮ ਦਿਸ਼ਾ ਹੈ;
ਅਤੁ ਤੀਜਾ ਵੱਡਾ ਬੁਹਾ (ਡਿਓਫ਼ੀ) ਚੜ੍ਹਦੇ ਬੰਨੇ ਸਦਾ ਆਵਾਜਾਈ
ਵਾਸਤੇ ਖੁਲ੍ਹਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉੱਤੇ ਇਹ ਇਬਾਰਤ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ 'ਚ
ਚੂਨੇ 'ਤੇ ਸਿਆਹੀ ਨਾਲ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ:-

“੯ ਓ ਬਿਲਾਵਲ ਮ: ੫

ਸਤਿਗੁਰ ਕਰਿ ਦੀਨੇ ਅਸਥਿਰ ਘਰਬਾਰ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥
ਜੋ ਜੋ ਨਿੰਦ ਕਰੈ ਇਨ ਗ੍ਰਹਿਨ ਕੀ ਤਿਸੁ ਆਗੀ ਹੀ ਮਾਰੈ ਕਰਤਾਰ ॥
ਨਾਨਕ ਦਾਸ ਤਾਕੀ ਸਰਨਾਈ ਜਾ ਕੇ ਸਬਦੁ ਅਖੰਡ ਅਪਾਰ ॥ ੨ ॥
(੯ ॥ ੨੭ ॥)

ਸਵੈਯਾ

ਪਾਵਨ ਹੈ ਨਦਿ ਗੰਗਾ ਐਰਾਵਤੀ ਤੀਰ ਵਸੈ ਲਵ ਕੇ ਸੇਹਰਾ।
ਤਾਂ ਤਟਿ ਸੰਮਨ ਬੁਰਜ ਸੁਹਾਵਤ ਦੂਸਰੇ ਦੇਵਨ ਕੇ ਜੇਹਰਾ।
ਬੀਚ ਉਭੈ ਗੁਰਸਿੱਖ ਹਜ਼ਾਰ ਚਿਤੈ ਚਿਤ ਜੋ ਸੁ ਲਹੈ ਸੇਹਰਾ।

ਇ: ਪ: ੧੫੨.

ਚਾਰ ਪਦਾਰਥ ਸੋਊ ਲਹੈ ਪਰਸੈ ਗੁਰ ਅਰਜਨ ਕੇ ਚੇਹਰਾ।
ਸੰਮਤ ੧੯੧੮ ਸਾਵਣ ਸੁਦੀ ੧੫ ਸੁਭੰ ਰਵਿਵਾਰ ਟਹਲ ਕਰਾਈ॥”*

ਗਿਰਦ ਇਸ ਮਕਾਨ ਦੇ ਚਾਰ ਦੀਵਾਰੀ ਖਿਸਤੀ (ਇੱਟਾਂ ਪੱਕੀਆਂ ਦੀ) ਜਿਸ ਦਾ ਲੰਬਾਣ ੩੫ ਗਜ਼, ਅਤੁ ਚੌੜਾਣ ੩੩ ਗਜ਼ ਤੇ ਉਚਾਈ ਸਵਾ ਤਿੰਨ ਗਜ਼। ਪੂਰਬੀ ਤੇ ਉੱਤਰ ਵਲ ਦੀ ਕੰਧ ਬਾਹਰੋਂ ਚੂਨਾ ਗਚ ਸਫੇਦ ਪਰ ਹੁਣ ਕੁਝ ਖਸਤਾ। ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਦੀ ਕੰਧ ਵਿਚ ਭੀ ਇਕ ਦਰ ਮਹਿਰਾਬੀ ਹੈਸੀ; ਪਰ ਹੁਣ ਇੱਟਾਂ ਨਾਲ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਈਸ਼ਾਨ ਕੋਣ ਵਿੱਚ ਇਕ ਗੁਮਟੀ ਜਿਸ ਦੇ ਅੱਠ ਦਰ ਮਹਿਰਾਬੀ, ਉੱਤੇ ਕਲਸ ਟੁੱਟਾ ਹੋਇਆ। ਅਗਨਿ ਕੋਣ ਵਿਖੇ ਇਕ ਬ੍ਰਿਡ ਪਿੱਪਲ, ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਗੋਲ ਕੰਧ, ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਕ ਚੌਬਾਰਾ ਦੁਮਜਲਾ। ਨੈਰਤਿ ਤੇ ਬਾਇਵ ਕੋਣ ਵਿਚ ਪੱਕੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਦੇ ਮੂਹੜੇ (ਬੜੇ) ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਬਾਇਵ ਕੋਣ ਵਾਲਾ ਰਤਾ ਟੁੱਟਾ ਫੁੱਟਾ ਹੈ॥

ਇਸ ਪੂਰਬੀ ਡਿੱਤੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾਂਦਿਆਂ ਹੀ ਦੱਖਣ ਦਿਸਾ ਇਕ ਕੋਠਾ ਚੂਨਾ-ਗੱਚ ਚਿੜਾਵਲਾ ਜਿਸ ਦਾ ਇਕ ਰਾਹ ਪੱਛਮ ਵਲ ਤੇ ਦੂਜਾ ਉੱਤਰ ਦਿਸਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ “ਸੁੱਖੇ ਦੀ ਦੇਗ” ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਾਰਨ ਇਹ ਕਿ ਏਥੇ ਇਕ ਕੁੰਡਾ (ਸੁਨਹਿਰਾ) ਲਾਲ ਪੱਥਰ ਦਾ ਭੰਗ ਘੋਟਣ ਵਾਸਤੇ ਰੱਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਇਸ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਲ ਪੂਰਬੀ ਕੰਧ ਦੇ ਨਾਲ-ਲਗਦਾ ਇਕ ਦਲਾਨ ਤਿੰਨ-ਦਰਾ; ਉਸ ਦੇ ਬਾਹਰ-ਵਾਰ ਨੈਰਤ ਕੋਣ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਖੂਹ ਬਾਵਲੀ ਦਾਉ। ਲਹਿੰਦੇ ਵਲ ਪਾਉੜੀਆਂ ਇਸ ਬਾਉਲੀ ਦੀਆਂ। ਪਾਉੜੀਆਂ ਉੱਤਰ ਵੱਲੋਂ ਚਲ ਕੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਖੂਹ ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਗਿਆਰਾਂ ਪਾਉੜੀਆਂ ਪੱਕੀਆਂ ਥੱਲੇ ਉਤਰੀਏ ਤਾਂ ਇਕ ਸਿਲ ਲਾਲ ਪੱਥਰ ਦੀ ਲਗੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਥੇ ਖੱਲੇ ਕੇ ਬੰਦਾ ਪਾਣੀ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਉੜਾਂ ਦੀ ਚੁੜਾਈ ਤੂੰਢ ਗਜ਼ ਹੈ।

ਇਸ ਖੂਹ ਦੇ ਮਹਿਲ ਵਿਚ ਦੋ ਲੋਹੇ ਦੇ ਸੰਗਲ ਇਸ ਮਤਲਬ ਲਈ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਨਿ, ਕਿ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਬੰਦਾ ਸੰਗਲ ਫੜ ਕੇ ਟੁੱਭੀ ਮਾਰੇ (ਤਾਂ ਜੋ ਫੁੱਬੇ ਨਾ)।

---

*ਇਹ ਲੇਖ ਅੱਜ ਤੋਂ ਨੱਵੇ ਸਾਲ ਪਹਿਲੋਂ—ਜਦੋਂ ਡਿੱਤੀ ਬਣੀ— ਚਦੋਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ; ਹੁਣ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ।

ਇ: ਪ: ੧੫੩.

ਬਾਹਰਲੇ ਦਰ ਦੇ ਅੰਦਰ, ਪਹਾੜ ਵਲਿ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਿੰਨ-ਦਰਾ
ਮਹਿਰਾਬੀ ਛੱਤਿਆ ਹੋਇਆ ਸਿਰਕੀ-ਪੋਸ਼ ਵਾਂਗੂੰ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਦਰ
ਉਤਰ ਦਿਸ਼ਾ ਇਕ ਕੋਠੜੀ, ਇਸ ਦੇ ਈਸ਼ਾਨ ਕੋਣ ਵਿਚ ਚਾਰ-ਦੀਵਾਰੀ
ਵਿਚ ਆਦਮ ਕੱਦ ਚਾਰ ਸਮਾਧਾਂ ਪੱਕੀ ਇੱਟ ਦੀਆਂ ਚੂਨੇ-ਗੱਚ-ਭਾਈ
ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਇਸ ਬਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਮਹੰਤ ਦੀ, ਉਸ ਦੇ ਲਹਿੰਦੇ ਪਾਸੇ
ਭਾਈ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ; ਉਸ ਦੇ ਪੱਛਮ ਮਾਤਾ ਲਫ਼ਮੀ (ਲਫ਼ਮਨ ਕੌਰ)
ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਾਣੀ ਦੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਮਸ਼ਹੂਰ
'ਵਡਪੱਗੀ ਸਰਕਾਰ' ਸੀ। ਕਾਰਨ ਇਸ ਨਾਮ ਦਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਸ
ਦੇ ਪੇਕੇ 'ਵਡਪੱਗੀ ਸਰਦਾਰ' ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਨ। ਮਤਲਬ ਇਹ ਜਾਪਦਾ ਇ
ਕਿ ਉਹ ਸਰਦਾਰ ਵੱਡੀਆਂ ਪੱਗਾਂ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਹੋਣਗੇ।

ਲਹਿੰਦੇ ਵਲਿ ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਤੋਂ ਅੰਦਰਵਾਰ ਉੱਤਰ ਵਲ ਭੀ
ਕੁਝ ਕੋਠੇ ਕੋਠੜੀਆਂ ਸਣੇ ਇਕ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਦੱਖਣਿ
ਇਕ ਚਾਰ ਦੀਵਾਰੀ (ਵਲਗਣ) ਅੰਦਰ ਗੁੰਬਦਦਾਰ ਸਮਾਧ ਬੜੀ
ਸੁੰਦਰ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸਮਾਧ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਲਿ ਇਕ ਦਾਲਾਨ
ਅਰ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਦੱਖਣ ਪੱਛਮ ਦੀ ਗੁੱਠ 'ਚਿ ਹੋਰ ਦਾਲਾਨ ਹੈ;
ਜਿੱਥੇ ਸ੍ਰੀਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਇ। ਸਮਾਧ ਦੇ
ਪਹਾੜ ਵੰਨੇ ਸਾਰਾ ਫਰਸ਼ ਇੱਟਾਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਈਸ਼ਾਨ ਕੋਣ ਵਿਚ ਇਕ ਗੋਲ ਚਬੂਤਰਾ ਚਾਰ ਇੰਚ ਉੱਚਾ
ਸਵਾ ਦੋ ਗਜ਼ ਚੌੜਾ; ਅਤੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਇੱਟਾਂ ਦਾ ਅੱਠ-ਨੁਕਰਾ ਬੜਾ,
ਬੰਦੇ ਦੇ ਗਲ੍ਹ ਸਾਨ ਉੱਚਾ ਅਸਤ੍ਰਕਾਰ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਉੱਤੇ
ਇਕ ਫੁਟ ਬੰਨੀ ਬਣਾ ਕੇ ਵਿਚਕਾਹੇ ਸੋਲਾਂ ਗਜ਼ ਉੱਚਾ ਚੋਬੀ ਝੰਡਾ
(ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ) ਰੱਸਿਆਂ ਨਾਲ ਕੱਸ ਕੇ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ
ਹੈ। ਇਸ ਬੜੇ ਦੀਆਂ ਅੱਠਾਂ ਹੀ ਨੁਕਰਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ
ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

ਅਸਲ ਸਮਾਧ

ਸਮਾਧ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਦੇ ਪਉੜੀਆਂ (ਦਰਜੇ) ਉੱਚੀ ਕੁਰਸੀ' ਤੇ
ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਕ ਪਉੜ ਚੜ੍ਹੁ ਕੇ ਸਮਾਧ ਦੇ ਚੁਪਾਸੜ
ਪਰਕਰਮਾਂ, ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਕਾਹੇ ਗੁੰਬਦ (ਪਾਲਕੀ) ਹੇਠ ਸਮਾਧ ਚੌਰਸ
ਵਿਰਾਜ ਰਹੀ ਹੈ। ਆਵਾ-ਜਾਈ ਵਾਸਤੇ ਰਾਹ ਇਸ ਨੂੰ ਪਹਾੜ ਵੰਨੇ
ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਗਾੜੀ ਤਿੰਨ ਪੌੜ ਪੱਕੀਆਂ ਇਟਾਂ ਦੇ, ਤੇ ਇੰਨ੍ਹਾਂ

ਫਿ: ਪ: ੧੫੪.

ਦੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਲਹਿੰਦੇ ਇੱਟਾਂ ਪੱਕੀਆਂ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ੇਰ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਲੰਮ-
 ਚੁੜਾ ਇਸ ਦਾ ਬਰੋਬਰ ਸਾਡੇ ਯਾਰਾਂ ਗਜ਼ ਹੈ। ਕੁਰਸੀ ਚੁਤਰਫੇ
 ਬਾਹਰਲੇ ਫਰਸ਼ ਤੋਂ ਸਵਾ ਗਜ਼ ਉੱਚੀ ਹੈ। ਵਿਚਕਾਰ ਤਿਰਮੁਖਾ;
 ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਬਗਲਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਇਕ ਖਿੜਕੀ; ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ
 ਬਾਹਰ ਵਿਚਕਾਰ ਅੱਧ ਗੁੰਬਦੀਆਂ ਅਰੁ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੇ ਪੂਰੀਆਂ
 ਗੁੰਬਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹਨ। ਅਰੁ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਟਹਿਰੇ ਪੱਕੇ ਇੱਟਾਂ ਦੇ
 ਬਣੇ ਨਿ। ਇਸ ਦੇ ਅੰਦਰਲੀ ਇਮਾਰਤ ਕਲਬੂਤੌ ਅਸਤਰਕਾਰ
 ਚਿਤਰਾਵਲੀ ਮੂਰਤਾਂ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਪਰਕਰਮਾਂ ਸਵਾ ਗਜ਼ ਚੌੜੀ। ਦਰਜਾ
 ਅੰਦਰਲਾ—ਜਿਸ ਵਿਚ ਖਾਸ ਸਮਾਧ ਹੈ—ਬਾਹਰਲੇ ਦਰਜੇ ਦੀ ਛੱਤ
 ਤੱਕ ਚੌਰਸ ਤੇ ਉਤੇ ਗੁੰਬਦ—ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ੀਸ਼ੀ (ਦਰਪਣ) ਲੱਗੇ ਹੋਏ
 ਹਨ। ਇਥੇ ਬਾਹਰ ਈਸ਼ਾਨ ਕੋਣ ਵਿਚ ਸੁਤਰੀ ਨਗਾਰਾ ਰੱਖਿਆ
 ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜੋ ਨਿੱਤ ਸੰਝ ਸਵੇਰ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਰੁ ਅੰਦਰ
 ਵਿਚਕਾਰ ਸਮਾਧ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਅੰਦਰਲੇ ਦਰਜੇ ਦਾ ਬੂਹਾ
 ਭੀ ਪਹਾੜ ਵਲ ਹੈ; ਸਵਾ ਗਜ਼ ਚੌੜਾ ਤੇ ਪੌਣੇ ਤਿੰਨ ਗਜ਼ ਉੱਚਾ।
 ਇਸ ਦੇ ਅਗਾੜੀ ਦੋ ਪੌੜੀਆਂ ਸੰਗ ਮਰਮਰ ਦੀਆਂ। ਇਸ ਅੰਦਰਲੇ
 ਦਰਜੇ ਦੀ ਕੁਰਸੀ, ਬਾਹਰਲੇ ਦਰਜੇ ਦੀ ਕੁਰਸੀ ਨਾਲੋਂ ਇਕ ਗਜ਼ ਉੱਚੀ
 ਹੈ। ਇਸ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਿਚ ਚੋਬੀ ਰੰਗੀਨ ਤੇ ਗੁਲਕਾਰ ਤਖਤੇ ਲਗੇ
 ਹੋਏ ਨਿ, ਬਾਕੀ ਸਾਰਾ ਫਰਸ਼ ਪੱਕੀ ਇੱਟ ਦਾ ਚੂਨੇ-ਗਚ ਹਿਰਮਚੀ
 (ਗੋਰੂੜੇ ਜਿਹੇ) ਰੰਗ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪੂਰਬ ਤੇ ਦੱਖਣ ਦੇ
 ਬਾਰੀਆਂ (ਦਰੀਚੀ) ਪੱਕੀ ਇੱਟ ਦੀਆਂ; ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਟੀ ਦੇ ਪਿੰਜਰੇ
 ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੇ। ਅਰੁ ਇਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਾਰੇ ਮੂਰਤਾਂ
 ਚਿਤਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਛੱਤ ਭੀ ਬੇਲ ਬਟੇਦਾਰ ਸੁਨਹਿਰੀ ਸ਼ੀਸ਼
 ਮਹਿਲ ਸਮਾਨ; ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਸ਼ੀਸ਼ੀ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸਮਾਧ ਦਾ
 ਚਬੂਤਰਾ ਮੇਜ਼ ਵਰਗਾ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਸਦਾ ਚਿੱਟਾ ਜਾਂ ਰੰਗਦਾਰ ਯਾ
 ਜਗੀਦਾਰ ਬਸਤਰ ਪਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਇ। ਤਿੰਨ ਤੀਰ ਤੇ ਇਕ ਮੌਰਛਲ
 ਇਸ ਉੱਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸਜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਾਰਨ ਇਹ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ
 ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਕਾਲੀ ਇਕ ਦਿਨ
 ਏਥੇ ਆਏ। ਤੇ ਤੀਰ ਕਮਾਣ ਭੈਟਾ ਚਾੜ੍ਹ ਗਏ; ਅਰੁ ਹੁਕਮ ਦੇ ਗਏ
 ਕਿ ਇਹ ਤੀਰ ਦਰਹਮੇਸ਼ ਇਸ ਸਮਾਧ ਪੁਰ ਸਜੇ ਰਹਿਣ ! ਉਤੇ
 ਚੰਦੇਆ ਸੁਨਹਿਰੀ ਜਗੀ ਦਾਰ—ਯਾ ਕਦੀ ਸਾਦਾ—ਤਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਇ: ਪ: ੧੫੫.

ਫਰਸ਼ ਕੁਝ ਕੁ ਮੁਰੰਮਤ ਤਲਬ ਸੀ; ਪਰ ਵਹੁ ਕੁ ਹੋਇਆ ਮਹਾਰਾਜਾ
ਨਾਭਾ ਨੇ ਅੰਦਰਲਾ ਫਰਸ਼ ਤੇ ਵਧਾਉ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰਾ ਦਿਤਾ ਹੈ।
ਯਾਦਗਾਰ ਹਿੱਤ, ਦਖਣ ਵਲ ਵਧਾਉ ਉੱਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ
ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਨਾਮ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਪਰਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਨੈਰਿਤ ਕੋਣ ਤੋਂ ਬਾਰਾਂ ਪਉੜਾਂ ਦੀ ਪੱਕੀ
ਪੌੜੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਜੋ ਉਤਾਹਾਂ ਦੂਜੀ ਮੰਜ਼ਲ ਤੇ ਪਰਕਰਮਾ ਦੇ ਗੁੰਬਦ
ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਉੜੀ ਦੀ ਛੱਤ ਪੁਰ ਫਰਸ਼ ਚੁਨੇਗਚ ਪੱਕਾ ਤੇ
ਚੌਹੀਂ ਬੰਨੀ ਦੀਵਾਰ ਆਦਮ-ਕੱਦ ਉੱਸਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਚਹੁੰਅਂ
ਕੋਣਿਆਂ 'ਤੇ ਚਾਰ ਗੁੰਮਟੀਆਂ ਚੌਰਸ ਪੇਚਦਾਰ ਰਤਾ ਵੱਡੇ ਕਲਸਾਂ
ਵਾਲੀਆਂ ਸਜੀਆਂ ਹਨ। ਅਰੁ ਉਧਰ ਦੀਵਾਰ ਵਿਚ ਨੈਖੰਡੀ ਦੀ
ਦੋਵਾਰ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਹੁਜਰੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਉੱਨੀਹਾਂ
ਉੱਨੀਹਾਂ ਨਿਕੀਆਂ ਗੁੰਬਦੀਆਂ ਕਲਸਦਾਰ ਸੁੰਦਰ ਸਜ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਵਿਚਕਾਹੇ ਵੱਡਾ ਗੁੰਬਦ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਬਾਇਵ ਕੋਣ ਵਿਚ
ਇਕ ਚੌਰਸ ਜਿਹੀ ਥਾਂ ਐਸੀ ਗੁਪਤ ਬਣੀ ਹੈ, ਜੇ ਉਸ ਵਿਚ ਕੁਝ
ਸਾਮਾਨ ਰੱਖ ਕੇ ਮੂੰਹ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ; ਤਾਂ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ
ਲਗ ਸਕਦਾ। ਗੁੰਬਦ ਦੀ ਸਾਰੀ ਇਮਾਰਤ ਪਹਾੜੀਵਾਰ; ਅਸਤਰਕਾਰਾਂ
ਉੱਤੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਮੁਲੱਮਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਕਲਸ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਚਹੁੰਅਂ
ਗੋਸ਼ਿਆਂ ਪੁਰ ਹੋਰ ਚਾਰ ਗੁੰਬਦੀਆਂ, ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਪੁਰ ਕਲਸ ਸੂਰਜ
ਮੁਖੀਆਂ ਸੁਨਹਿਰੀ ਮੁਲੱਮੇਦਾਰ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵਿਨਾਂ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਸੱਤ
ਸੱਤ ਨਿਕੀਆਂ ਗੁੰਬਦੀਆਂ ਕਲਸਦਾਰ ਕੁੱਲ ਅਠਾਈਹਾਂ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ। ਸਾਰਾ ਦਾਲਾਨੁ
ਅਸਤਰਕਾਰ ਤਸਵੀਰਾਂ ਚਿਤਰ ਕੇ ਸਜਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਛੱਤ
ਇਸ ਦੀ ਖਤਮ-ਬੰਦੀ ਚੋਬੀ ਹੈ; ਜਿਸ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਗੋਲ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਜੜਿਆ
ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾਲਾਨ ਵਿਚ ਸਦਾ ਦੇ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੇ
ਇਕ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਚੰਦੇਆਂ
ਦਰਿਆਈ ਦਾ, -ਕਦੇ ਹੋਰਸ ਕਪੜੇ ਦਾ-ਤਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਇ।
ਅੰਦਰਵਾਰ ਪੱਛਮੀ ਦੀਵਾਰ ਵਿਖੇ ਤਾਕਚੇ ਮਹਿਰਾਬਦਾਰ ਚਿਤਰਾਵਲੇ
ਬਣੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਪੁਰ ਦਸਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ
ਚਿਤਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

(‘ਤਹਿਕੀਕਾਤਿ ਚਿਸ਼ਤੀ’, ਉਰਦੂ-ਪੰਨਾ ੪੫੮-੬੧)

ਇ: ਪ: ੧੫੯.

ਸੰਮਤ ੧੯੨੩ ਬਿ: ਵਿੱਚ, ਡੇਹਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜੋ ਨਕਸ਼ਾ
 ਤੇ ਹੁਲੀਆ ਹੈਸੀ, ਉਹ ਮੌਲਵੀ ਨੂਰ ਅਹਮਦ 'ਚਿਸ਼ਤੀ' ਲਾਹੌਰ
 ਨਿਵਾਸੀ ਨੇ ਬੜੇ ਸੋਹਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਮਗਰੋਂ
 ਛਿਆਸੀਹ ਵਰਿਆਂ ਵਿਚ ਜੋ ਅਦਲਾ ਬਦਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ; ਉਸਦਾ
 ਵੇਰਵਾ ਅੱਖੀਂ ਢਿੱਠੇ ਬਿਨਾਂ ਦਸਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ੧੯੨੫
 ਈ: ਵਿਚ 'ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਾਨੂੰਨ' ਬਣਨ ਸਮੇਂ, ਜੋ ਨਕਸ਼ਾ ਇਸ
 ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਨੋਟੀਫਿਕੇਸ਼ਨ ਨਾਲ ਨੱਥੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ; ਉਸ ਵਿਚ
 ਚੁਗਿਰਦੇ ਦੀ ਪੈਮਾਇਸ਼ ਤੇ ਅੰਦਰਲੇ ਅਟੱਲ ਥਾਂ ਅਮੀਂ ਜਮੀਂ ਹਨ।
 ਇਸ ਕੋਟ (ਚਾਰ ਦੀਵਾਰੀ) ਦੇ ਬਾਹਰ ਜੋ ਸਫੈਦ ਥਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ
 ਮਲਕੀਅਤ ਪਈ ਹੋਈ ਹੈ; ਉਸਦਾ ਜ਼ਿਕਰ 'ਚਿਸ਼ਤੀ' ਸਾਹਿਬ ਨੇ
 ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਨਵੇਂ ਸਰਕਾਰੀ ਨਕਸ਼ੇ ਵਿਚ ਇਹ ਥਾਂ ਉੱਤਰ
 ਵਲਿ ੧੨੩×੩੨ ਫੁੱਟ ਹੈ; ਅਤੁ ਲਹੀਂਦੇ ਵਲਿ ਤ੍ਰਿਕੋਣ ਦੀਆਂ ਦੇ
 ਬਾਹੀਆਂ—'ਸਮਾਧ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ' ਵਲ ਦੀ ਫੂਢ ਸੌ
 ਫੁੱਟ, ਤੇ ਦੂਜੀ ਇਕ ਸੌ ਸਾਡੇ ਪਚਵੰਜਾਹ ਫੁੱਟ। ਪਹਾੜ ਵਲਿ—ਕੋਟ ਦੀ
 ਪੱਛਮੋਤਰੀ ਗੁੱਠ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ (ਗਿਰਦੇ ਪਈ, ਸਰਕਾਰੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿੱਚ)
 ੨੨×੬॥ ਫੁੱਟ, ਟੱਟੀਆਂ ਵਧੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
 ੨੧-੭-੫੨

ਰਣਪੀਰ ਸਿੰਘ (ਰੀ. ਸ.)
 ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ

ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ ਦੇ ਛਾਪੇ ਹੋਏ ਪੁਸਤਕ

‘ਸਿੱਖ ਰੈਂਡੈ ਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ’ ਵਿਚ, ਜਾ ‘ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ’ ਦੇ ਸੇਵਕਾਂ ਪਾਸ ਜੋ ਭੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲਿਖਤੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੁਸਤਕ ਅਉਂਦੇ ਹਨ; ਉਸ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਛਾਪ ਕੇ ਇਤਿਹਾਸ ਪ੍ਰੇਮੀ ਪਾਠਕਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦਾ ਸੁੱਧ ਇਤਿਹਾਸ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਜਤਨ ਦਾ ਫਲ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਨ; ਜੋ ਸੋਸਾਇਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਪੌਣੀ ਕੀਮਤ ਪੁਰ ਭੇਟਾ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ:-

੧—ਮਾਖਜ਼ਿ ਤੂਰੀਖਿ ਸਿਖਾਂ (ਫਾਰਸੀ)	ਭੇਟਾ ੧॥)							
੨—ਐਰਾਕਿ ਪ੍ਰੀਸ਼ਾਨ—ਤੂਰੀਖਿ ਪੰਜਾਬ (ਫਾਰਸੀ)	„ ॥)							
੩—ਸਾਹਨਾਮਾ-ਇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਫਾਰਸੀ)	„ ੨)							
੪—ਮੁਖਤਿਸਰ ਨਾਨਕਜ਼ਾਹੀ ਜੰਤਰੀ (ਉਰਦੂ)	„ ੧ =)							
੫—ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ (ਗੁਰਮੁਖੀ)	„ ੧॥)							
੬—ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਾਦਗਾਰਾਂ (ਪੰਜਾਬੀ)	„ ॥)							
੭—ਵਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ	„ ॥)							
੮— <table style="margin-left: 20px; border: none; border-collapse: collapse;"> <tr> <td style="border: none; padding-right: 10px;">ਪ੍ਰੇਮ ਸੁਮਾਰਗ ਗ੍ਰੰਥ</td> <td style="border: none; padding-right: 10px;">}</td> <td style="border: none; padding-right: 10px;">ਪੰਜਾਬੀ</td> <td rowspan="2" style="border: none; vertical-align: middle; text-align: center;">੨)</td> </tr> <tr> <td style="border: none;">ਯੋਨੀ ਖਾਲਸਈ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ</td> <td style="border: none;">}</td> <td style="border: none;">ਗੁਰਮੁਖੀ</td> </tr> </table>	ਪ੍ਰੇਮ ਸੁਮਾਰਗ ਗ੍ਰੰਥ	}	ਪੰਜਾਬੀ	੨)	ਯੋਨੀ ਖਾਲਸਈ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ	}	ਗੁਰਮੁਖੀ	
ਪ੍ਰੇਮ ਸੁਮਾਰਗ ਗ੍ਰੰਥ	}	ਪੰਜਾਬੀ	੨)					
ਯੋਨੀ ਖਾਲਸਈ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ	}	ਗੁਰਮੁਖੀ						
੯—ਤੂਰੀਖਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ (ਸਰੋਵਰ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ) ਪੰਜਾਬੀ, ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਉਰਦੂ ਆਦਿ ਬੋਲੀਆਂ ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਛਾਪ ਗਈ ਹੈ। ਸਿਰਫ ਦੀਬਾਚਾ ਛਪਣਾ ਬਾਕੀ ਹੈ। ਆਸ ਹੈ, ਛੇਤੀ ਹੀ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਮਤ ੧੮੩੬ ਤੋਂ ੧੮੨੬ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਤੱਕ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਬਿਆਨ ਹਨ। ਨਾਲ ਸ਼੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਆਦਿ ਦੇ ‘ਦਸਤੂਰੁਲ ਅੱਮਲ’ ਭੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ।								

ਨੋਟ—ਉੱਤੇ ਦੱਸੇ ਸਾਰੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਭੇਟਾ ਬਿਨਾਂ ਜ਼ਿਲਦਾ ਹੈ। ਲੋੜਵੰਦ ਸਜਨ ਹੁਕਮ ਕਰਨ; ਤਾਂ ਵਾਜਬੀ ਦਾਮ ਲਾ ਕੇ ਜ਼ਿਲਦਾਂ ਭੀ ਬੰਨਵਾਈਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਕੜ

ਇ: ਪ: ੧੫੮.

ਉਚਾਸੀ ਭੇਖ ਤੇ ਰੀਤਿ

ਤੀਜਾ ਧੂਆਂ—ਬਾਬਾ ਗੋਇੰਦ ਸਾਹਿਬ

ਭਾਈ ਗੋਇੰਦ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ (ਕਸ਼ਮੀਰ) *ਨਿਵਾਸੀ ਜੈ ਦੇਵ ਖੱਡੀ ਦੇ ਘਰਿ ਮਾਤਾ ਸੁਭੌਦ੍ਰਾ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਸੰਮਤ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਸੈ ਛੱਬੀਹ ਮਿਤੀ ੨੮ ਸਾਵਣ ਪੁੱਨਿਆਂ ਬੁਧਵਾਰ ਨੂੰ ਹੋਇਆਂ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਪੀਰਾਨ-ਪੀਰ ਦੀ ਗੱਦੀ ਪੁਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਵਿਰਾਜ ਰਹੇ ਸਨ; ਤੇ ਬਾਬਰ ਮੀਰ ਦੇ ਰਾਜ-ਸਿੰਘਾਸਣ ਪੁਰ ਅਕਬਰ ਬਾਬਸ਼ਾਹ।

ਜਦੋਂ ਭਾਈ ਗੋਇੰਦ ਜੀ ਤੀਹ ਵਰਖਾ ਰੁਤਿ ਵੇਖ ਚੁਕੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨਾਨਕਬਾਹੀ ਸਾਧੂ ਫ਼ਕੀਰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਏ। ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਅਜਕਲ ਆਪਣੇ ਪੰਜਵੇਂ ਸਰੂਪ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜੀ ਦੇ ਜਾਮੇ ਜੋਤਿ ਜਗਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਗੁਰ ਸਿੱਖੀ ਧਾਰਨ ਦੀ ਅਭਿਲਾਖਾ ਨਾਲ ਵਤਨ ਛੱਡਿ ਪੰਜਾਬ ਆਏ। ਸੰਮਤ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਸੈ ਤਰਵੰਡੇ ਫੱਗੁਣ ਮਹੀਨੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਵਸਾਏ ਨਗਰ ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ ਵਿਖੇ ਵਿਰਾਜ ਰਹੇ ਸਨ; ਏਥੇ ਅੱਪੜ ਕੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਕੀਤੇ; ਅਤੇ ਚਰਨਾਮ੍ਰਿਤ ਤੇ ਗੁਰ-ਮੰਤ੍ਰ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰ-ਸਿੱਖ ਬਣੋਆਪਨੇ ਓਦੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਾਸ ਵੇਚ ਦਿੱਤਾ; ਤੇ ਗੁਰੂ ਕੀ ਗਾਖੜੀ ਸੇਵਾ ਆਪਣਾ ਧਰਮ-ਕਰਮ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਨਾ ਘਰਿ ਗਏ, ਤੇ ਨਾਂ ਦੂਨੀਆਂ-ਦਾਰੀ ਵਲਿ ਅੱਖ ਚੁੱਕ ਕੇ ਵੇਖਿਆ। ਛੇਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਭੀ ਉਸੇ ਤਰਾਂ ਤੱਤਪਰ ਰਹੇ। ਸੰਮਤ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਸੈ ਚਉਰਾਨਵੇਂ ਵਿਖੇ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕੀਰਤਪੁਰ ਪਧਾਰੇ; ਤਾਂ ਭਾਈ ਗੋਇੰਦ ਜੀ ਭੀ ਸੇਵਾ

---

*ਸ੍ਰੀ 'ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਰਸ਼ਨ' ਵਿਚ ਗਿ: ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪੰਡ 'ਨੇਸ਼ਟਾ' (ਅਟਾਰੀ ਲਾਗੇ) ਵਿਚ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। (ਪੰਨਾ ੪੩੯)

†'ਮਾਤ੍ਰਾ ਬਾਬਾ ਕਾਂਸੀ ਰਾਮ'-ਛੰਦ ੯੨-੩ ('ਗੁਰੂ ਉਦਾਸੀਨ ਮਤ ਦਰਪਨ' ਪੱਨਾ ੧੪)।

ਇ: ਪ: ੧੫੯.

੧੯੯.

ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ। ਦੁਨੀਆਂਦਾਰੀ ਵੱਲੋਂ ਉਦਾਸ ਬਿਰਤੀ ਜਾਚ ਕੇ; ਤੇ ਘਾਲ-ਕਮਾਈ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਕੇ, ਇਸੇ ਵਰੇ ੧੨ ਅੱਸੂ ਸ਼ੁਦੀ ਦ, ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਉਦਾਸੀ ਭੇਖ-ਰੀਤਿ' ਬਖਸ਼ੀ। ਅਰੁ 'ਚਰਨਾਮ੍ਰਿਤ' ਤੇ 'ਗੁਰ-ਮੰਤ੍ਰ' ਦੇਕੇ ਸਿੱਖ-ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਪਰਦਾਨ ਕੰਡੀਬਾਰਾਂ ਕੁ ਵਰੇ ਆਪਨੇ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਅਰੁ ਕੀਰਤਿਪੁਰ ਵਿੱਚ ਟਿਕਾਣਾ ਕਰਕੇ, ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਪਿੰਡਾਂ-ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਦੁਆਬੇ-ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦੇ ਰਹੇ। ਓੜਕ ਫਲੋਰ ਕੁਝ ਦਿਨ ਵਿਰਾਜੇ; ਤੇ ਏਥੇ ਹੀ ਸੰਮਤ ਸਤਾਰਾਂ ਸੈਛੇਅ ਮਿਤੀ ਅੱਸੂ ਵਦੀ ਪੰਚਮੀ ਨੂੰ ਆਪਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋਇਆ। ਸਮਾਧਿ ਭੀ ਏਥੇ ਹੀ ਬਣੀ।

ਇਸ ਧੂਏਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੋਇਆ ਲਭਦਾ ਇ। ਬਾਬਾ ਗੋਇੰਦ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸੋਂ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਜਿਗਿਆਸੂਆਂ ਸੀਖਿਆ-ਦੀਖਿਆ ਲਈ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿਰਫ ਤਿੰਨ ਜਣੇ ਉਦਾਸੀ ਬਿਰਤੀ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਬਣੇ:- ਭਾਈ ਕਮਲ ਨੈਨ, ਗੁਰਮੁਖੀਆ ਤੇ ਸੁਰਤਰਾਮ ਜੀ।

੧-ਕਮਲ ਨੈਨ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ, ਸੰਮਤ ਸੋਲ੍ਹਾ ਸੈ ਚਉਂਹਠ ਮਿਤੀ (੨੫ ਕਤਿਕ) ਮੱਘਰ ਵਦੀ ਵੰਡੀ ਨੂੰ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਬਿਰਤੀ ਵਿਚ ਜਮਾਂਦਰੂ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਵਲੋਂ ਵੈਰਾਗ ਸੀ। ਗੱਭਰੂ ਹੋਕੇ ਗੁਰ-ਸਿੱਖ ਬਣਨ ਦੀ ਅਭਿਲਾਖਾ ਨਾਲ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲੇ; ਅਰੁ ਬਾਬਾ ਗੋਇੰਦ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਨਾਮ-ਦਾਨ ਬਖਸ਼ ਕੇ ਸੰਤੋਖਿਆ ਤੇ ਚਰਨ-ਪਾਹੁਲ ਦੇਕੇ ਗੁਰ-ਸਿੱਖ ਬਣਾਇਆ। ਸਦਾ ਨਿਰਇੱਛ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਨਿਮਗਨ ਰਹੇ। ਆਖਰ ਸੇਵਾ-ਘਾਲਣਾਂ ਪੁਰ ਪਸੀਜ ਕੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸੰਮਤ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਸੈ ਚੁਰਾਨਵੇਂ ਵਿਖੇ ੧੫ ਭਾਦ੍ਰੂ ਸੁਦੀ ਨੌਮੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ, ਉਦਾਸੀ ਭੇਖ ਤੇ ਰੀਤਿ ਦ੍ਰੜ੍ਹ ਕਰਾਈ। ਅਰੁ ਦੇਹਾਂਤ ਤੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ : ਸੰਮਤ ਸਤਾਰਾਂ ਸੈਛੇਅ, ਮਿਤੀ ਅੱਸੂ ਵਦੀ ਚੋਬ,- ਧਰਮਸਾਲ ਫਲੋਰ ਦੀ ਮਹੰਤੀ (ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ) ਬਖਸ਼ੀ।

ਆਪ ਨੇ ਪੰਜਕੁ ਸਾਲ ਮਹੰਤੀ ਕਰਕੇ ਸੰਮਤ ਸਤਾਰਾਂ ਸੋਂ ਗਿਆਰਾਂ ਮਿਤੀ ਸਾਵਣ ਵਦੀ ਅੱਠੋਂ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਤਿਆਗਿਆ; ਅਤੇ ਅਪਣੇ ਜੇਠੇ ਚੇਲੇ ਚਿੰਤਾਮਣੀ ਨੂੰ ਮਹੰਤ ਥਾਪਿਆ।

ਇ: ਪ: ੧੬੦.

੨—ਭਾਈ ਚਿੰਤਾਮਨੀ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਮਤ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਸੇ ਪੰਡੱਤਰੇ ਮਿਤੀ (੨੬ ਪੋਹ) ਮਾਘ ਵਦੀ ਅੱਠਿਓਂ ਨੂੰ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਹੋਇਆ। ਵੱਡੇ ਹੋ ਕੇ ਸੰਤ-ਸੇਵਾ ਵਲ ਰੁਜੂੰ ਹੋਏ। ਅਰੁ ਬਾਬਾ ਕਮਲਨੈਣ ਜੀ ਪਾਸੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਸੀਖਿਆ-ਦੀਖਿਆ ਲੈਕੇ, ਗੁਰ-ਸਿੱਖ ਬਣੇ। ਨਿਵਿਰਤੀ ਪੱਖ ਵਲ ਝੁਕਾਉ ਵੇਖ ਕੇ, ਤੇ ਘਾਲ-ਕਮਾਈ ਪੁਰ ਰੀਝ ਕੇ, ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ‘ਉਦਾਸੀ ਸਾਧੂ’ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਅਰੁ ਸੰਮਤ ਸਤਾਰਾ ਸੇ ਗਿਆਰਾਂ ਮਿਤੀ ਸਾਵਣ ਵਦੀ ਸੱਤੋਂ ਨੂੰ, ਅਪਣੀ ਥਾਂ ਧਰਮਸਾਲ-ਫਲੈਰ ਦਾ ਮਹੰਤ ਬਾਪ ਦਿੱਤਾ ॥

ਬਾਬਾ ਚਿੰਤਾਮਣੀ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਗੁ ਕਰਕੇ ਦੋ ਜਿਗਿਆਸੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਰੰਗ ਲੱਗਾ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਸੰਤ ਰਾਮ ਤੇ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸੀ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਵਿਰਕਤ ਹੋ ਕੇ ਸਾਧੂ ਬਣ ਗਏ। (੧) ਬਾਬਾ ਸੰਤਦਾਸ ਜੀ ਫਲੈਰ ਵਾਲੀ ਧਰਮਸਾਲਾ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ (ਮਹੰਤ) ਬਣੇ; ਅਰੁ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੇਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਰਾਮ ਰੂਪ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬੱਦ ਫਲੈਰ ਧਰਮ-ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਮਹੰਤ ਨੀਯਤ ਹੋਏ। (੨) ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿਆਲ ਜੀ ਨੇ ਜ਼ਿਲਾ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨੱਗਰ ‘ਕੱਬਰ ਵੱਛੇ’ ਜਾ ਕੇ ਧਰਮ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਅੰਦੀਭਿਆ; ਤੇ ਧਰਮਸਾਲ ਬੱਧੀ। ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਕੇ, ਇਸ ਸ਼੍ਰੋਣੀ ਦੇ ਸਾਧੂਆਂ ਚਉਗਿਰਦੇ ਕਾਢੀ ਧਰਮ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ; ਤੇ ਗੁਰ-ਧਾਮ ਬਣਾਏ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਬਹੁਤੇ ‘ਮੀਹਾਂ ਸ਼ਾਹੀ ਬਖਸ਼’ ਦੇ ਸਾਧੂ ਹਨ। ਜਿਹਾ ਕਿ (੧) ਸਮਾਲ ਸਰ, ਤਸੀਲ ਮੋਗਾ ’ਚਿ; (੨) ਕੁੱਬੇ, ਇਲਾਕਾ ਧਨੌਲਾ (ਪੈਪਸੂ) ਵਿਚ; (੩) ਢੰਡੇਲੀ, ਤਸੀਲ ਭਵਾਨੀ ਗੜ੍ਹ (ਪੈਪਸੂ); (੪) ਸਾਬੇ ਕੀ ਤਲਵੰਡੀ (ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ) ਪੈਪਸੂ ਵਿੱਚ ।

ਨੋਟ—ਬਾਬਾ ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਜੀ ‘ਭੱਲੇ’ ਨੇ ‘ਮਹਿਮਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’ ਵਿੱਚ ਬਾਬਾ ਗੋਇੰਦ ਤੇ ਫੂਲ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਨੇ ਛੇਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ‘ਉਦਾਸੀ-ਫਕੀਰ’ ਬਨਾਉਣਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ—(੧) ਭਾਈ ਅਲਮਸਤ ਜੀ, (੨) ਭਾਈ ਬਾਲੂ ‘ਹੱਸਣਾ’; (੩) ਭਾਈ ਬਿਧੀ ਚੰਦ ‘ਛੀਨਾਂ’; (੪) ਭਾਈ ਖੁਆਜਾ

ਇ: ਪ: ੧੬੧.

੧੮੦.

ਕਸ਼ਮੀਰੀ; ਤੇ (੫) ਭਾਈ ਜਾਨੀ ਸੱਜਦ। ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ 'ਸੋਹਣਾ'—ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਉਦਾਸੀਨ' ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਬਾਬਾ ਗੋਇੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੇਤ੍ਰੇ ਚੇਲੇ ਸਿੰਤਾਮਣੀ ਜੀ ਦਾ ਚੇਲਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ—ਭੱਲਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਖੁਆਜਾ ਤੇ ਜਾਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਚੇਲਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਛੱਡਿਆ ਸੀ। (ਦੇਖ ਸਾਥੀ ੧੫੮ ਵੀਂ)

ਉਦਾਸੀਨ ਮਹਾਤਮਾਂ ਨੂੰ, ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਥੰਏ ਦੀ ਪਰਸੰਗਲੀ ਟੁਟਦੀ ਵੇਖ ਕੇ, ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ 'ਸੋਹਣਾ' ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭਾਈ ਰਾਮਦੇਵਾ (ਮੀਹਾਂ ਸਾਹਿਬ) ਨਾਲ ਜੋੜਨੀ ਪਈ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਭਾਈ ਰਾਮਦੇਵਾ ਨੂੰ ਉਦਾਸੀ ਭੇਖ ਤੇ 'ਮੀਹਾਂ ਸਾਹਿਬ' ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਸਤਿਗੁਰੂ ਤੇਰਾ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਨੇ ਬਖਸ਼ਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿਉ-ਪੁੱਤਰਾਂ ਦਾ ਬਾਬਾ ਗੋਇੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਥੰਏ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਬਾਬਾ ਗੋਇੰਦ ਜੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਦੋ ਚੇਲਿਆਂ—ਗੁਰਮੁਖੀਆਂ ਤੇ ਸੁਰਤਰਾਮ ਦੀ ਭੀ ਸਿੱਖ-ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਲਿਖਣ ਜੋਗ ਨਹੀਂ ਲੱਭੀ।

ਇ: ਪ: ੧੬੨.

ਚੌਬਾ ਘੁਆਂ—ਬਾਬਾ ਫੂਲ ਸਾਹਿਬ

ਭਾਈ ਫੂਲ ਜੀ, ਭਾਈ ਗੋਇੰਦ ਜੀ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਾਈ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਮਤ ਸੋਲੁਂ ਸੈ ਤੀਹ ਮਿਤੀ ੧੫ ਫੱਗਣ ਵਦੀ ਅੱਠਿਓਂ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ, ਮਾਤਾ ਸੁਭੁਟ੍ਰਾਂ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਪਿਤਾ ਜੈ ਦੇਵ ਦੇ ਘਰਿ ਸ਼੍ਰੀ ਨਗਰ (ਕਸ਼ਮੀਰ) ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੋਇਆ।* ਲੇਕਿਨ ਗਿਆਨੀ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਜੀ, ‘ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਰਸ਼ਨ’ ਵਿੱਚ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜਨਮ ਪਟਿਆਲਾ ਰਾਜ ਦੇ ਪਿੰਡ ਲੋਂਗੋਵਾਲਿ, ਦੁੱਲਟ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰਾਂ ਦੇ ਘਰਿ ਹੋਇਆ ਦੱਸਦੇ ਨਿੱਤ। ਤੀਹ-ਇਕੱਤੀਹ ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਉਮਰੇ, ਆਪ ਨੇ ਬੀ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਦੀ ਰੀਸੇ, ਪੰਚਮ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜੁਨ ਦੇਵ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਰਾਮਦਾਸ ਪੁਰੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਕੇ, ਸੰਮਤ ਸੋਲੁਂ ਸੈ ਇਕਾਹਠ ਮਿਤੀ ੨੩ ਚੇਤ੍ਰ ਪੁੰਨਿਆਂ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ, ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਦਾ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਧਰਮ ਧਾਰਣ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਗੁਰੂ-ਘਰਿ ਜੋਗੀ ਹੀ ਹੋ ਰਹੇ। ਘਰਿਸਤ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਖੇਤਲਾਂ ਝੱਲਨ ਤੋਂ ਖੁਦ ਨੂੰ ਅਸਮਰੋਥ ਖਿਆਲ ਕਰਕੇ, ਬੁਹਮਚਾਰੀ ਹੀ ਰਹੇ। ਛੇਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰਿ ਰਹਿ ਕੇ ਭੀ ਗਾਖੜੀ ਸੇਵਾ ਕਮਾਈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ, ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਘਰਿਸਤ ਵਲੋਂ ਉਪਰਾਮ ਵੇਖ ਕੇ, ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਮਤ ਸੋਲੁਂ ਸੈ ਤ੍ਰਿਆਨਵੇਂ ਮਿਤੀ ੨੫ ਮਾਘ ਸੁਦੀ ਪੰਚਮੀ ਛਨਿੱਛਰਵਾਰ ਤੋਂ ‘ਉਦਾਸੀ ਭੇਖ ਤੇ ਰੀਤਿ’ ਧਾਰਨ ਕਰਾ ਦਿੱਤੀ।

ਸੰਮਤ ਸੋਲੁਂ ਸੈ ਚੌਰਾਨਵੇਂ ਮਿਤੀ ੧੩ ਅੱਸੂ ਸੁਦੀ ਨੌਮੀ ਐਤਵਾਰ ਤੋਂ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਦੁਆਬੇ ਦੇਸ ਵਿੱਚ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਪੁਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਧਰਮ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਭੈਜ ਦਿੱਤਾ। ਅੱਗੋਂ ਅਭਿਲਾਖੀਆਂ ਨੂੰ ‘ਗੁਰਮੰਤ੍ਰ’ ਤੇ ‘ਚਰਨਾਮ੍ਰਿਤ’ ਦੇਣ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਅਰੁ ‘ਗੱਦੀ ਚੱਲਣ’ ਦਾ ਵਰੁ ਬਖਸ਼ਿਆ। ਆਗਿਆ ਮੰਨ ਕੇ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਬਹਾਦੁਰਪੁਰ ਪਿੰਡ ਦੀ ਜੂਹ ਵਿੱਚ ਆ ਬੈਠੇ। ਸਹਿਜੇ ੨ ‘ਧਰਮ ਸੁਰੰਧੀ’ ਦੇ ਮੁਸ਼ਤਾਕ

*‘ਮਾਤ੍ਰਾ ਬਾਬਾ ਕਾਂਸ਼ੀ ਰਾਮ’—ਛੰਦ ਦੁ ੨-੩।

+ਪੰਨਾ ੪੩੮।

ਅਨੇਕ 'ਜਿਗਾਜਾਸੀ ਭੋਰੇ', ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਚਰਨ ਕਮਲਾਂ ਗਿਰਦੇ ਗੁੰਜਾਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਗੁਰ-ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਸੁਗੰਧੀ ਤੇ ਨਾਮ-ਰਸ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਕਰਕੇ, ਕਰਮਾਂ ਵਾਲੇ ਅਨੇਕ ਪਰਾਨੀ ਵਿਰੋਸ਼ਾਏ। ਧਰਮਸਾਲ ਬਣਵਾਈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਕਬਾ-ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਰੰਗ ਬੁਝ ਗਿਆ।

ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਇਸ ਟਿਕਾਣੇ ਟਿਕੇ ਰਹੇ। ਫਿਰ ਦੇਸ਼-ਰਟਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਅਭਿਲਾਖਾ ਉਛਾਲੇ ਮਾਰਨ ਲੱਗੀ। ਬੇਬੈਸ ਹੋ ਕੇ ਨਿਕਲ ਟੁਰੇ। ਧਰਮਸਾਲ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਸੇਵਕਾਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਗਏ। ਸੰਮਤ ਸਤਾਰਾਂ ਸੈ ਸੱਤ ਮਿਤੀ ਮਾਘ ਸੁਦੀ ਪੰਚਮੀ ਨੂੰ ਯਾਤ੍ਰਾ ਤੋਂ ਮੁੜੇ। ਫਿਰ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਰਾਏ। ਸੰਮਤ ਸਤਾਰਾਂ ਸੈ ਵੀਹ ਮਿਤੀ ਹਾਤ੍ਰੂ ਵਦੀ ਪੰਚਮੀ ਨੂੰ ਬਹਾਦੁਰਪੁਰ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪ 'ਨੇ ਸਰੀਰ ਤਿਆ-ਗਿਆ। ਸਮਾਧਿ, ਸੇਵਕਾਂ ਜੋ ਬਣਾਈ; ਹੁਣ ਤੱਕ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

ਆਪ ਦੀ ਦਇਆ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਜਿਤਨੇ ਕੁ ਗੁਰ-ਸਿੱਖ ਬਣੇ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਚੋਂ ਚਰਨ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਦੱਖਣੀ ਰਾਮ ਨੇ ਜਗਤ ਨਾਲੋਂ ਨਾਤਾ ਤੋੜ ਕੇ ਉਦਾਸੀ ਬਾਣਾ ਧਾਰਿਆ। ਅਰੁ ਜੇਠੇ ਚੇਲੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਚਰਨ ਸ਼ਾਹ ਜੀ, ਬਹਾਦੁਰ ਪੁਰ ਵਾਲੀ ਧਰਮਸਾਲ ਦੇ ਮਹੰਤ ਨੀਅਤ ਹੋਏ।

੨-ਭਾਈ ਚਰਨ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਜਨਮ, ਸੰਮਤ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਸੈ ਸਤੱਤਰ ਮਿਤੀ ਵੱਡਾਦਰੋਂ ਵਦੀ ਸੱਤਿਓਂ ਵੀਰਵਾਰ ਨੂੰ ਜਾਲੰਧਰਿ ਹੋਇਆ। ਸੰਮਤ ਸਤਾਰਾਂ ਸੈ ਦੋ ਵਿਚ, ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਬਾਬਾ ਫੂਲ ਸ਼ਾਹ ਜੀ, ਗੁਰ-ਤੀਰਬਾਂ ਦੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਕਰਦੇ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਸਨ; ਭਾਈ ਜੀ ਨੂੰ ਸੰਤ-ਚਰਨ ਦੀ ਛੋਹ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਹੋਈ। ਉਸੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਿਗਿਆਸੀ ਮਨ ਦੀ ਸੂਈ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨ-ਚੁਬਕ ਨਾਲ ਖਿੱਚੀਂਦੀ ਫਿਰਦੀ ਰਹੀ। ਓੜਕ ਮੁਸ਼ਕਤਾਂ ਘਾਲਣ ਦਾ ਫਲ-‘ਨਾਮਦਾਨ’ ਤੇ ‘ਚਰਨਾਮ੍ਰਿਤ’-ਸੰਮਤ ਸਤਾਰਾਂ ਸੈ ਬਾਰਾਂ ਮਿਤੀ ਕੱਤਿਕ ਵਦੀ ਚਉਦੇਂ ਨੂੰ ਹਾਸਿਲ ਹੋਇਆ। ਬਾਬਾ ਫੂਲ ਸ਼ਾਹ ਜੀ ਨੇ ਸਰੀਰ ਤਿਆਗਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਸਤਿਗੁਰ ਪਾਸੋਂ ਮਿਲੇ ਭੇਖ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ਕੇ, ‘ਉਦਾਸੀ-ਸਾਧੂ ਬਣਾ ਲਿਆ।

ਬਾਵਾ ਚਰਨ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸਾਡੇ ਕੁ ਸਤ ਵਰ੍ਹੇ ਧਰਮਸਾਲ ਬਹਾਦੁਰ-ਪੁਰ ਦੀ ਮਹੰਤੀ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਜਿਤਨੇ ਕੁ ਪਰਾਨੀ ਸਿੱਖੀ-ਧਰਮ ਧਾਰਕੇ ਵਿਰੋਸਾਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋ:-

੩—ਮਨੀਕ ਸ਼ਾਹ ਉਦਾਸੀ ਬਣਿਆ। ਅਰੁ ਬਹਾਦੁਰਪੁਰ ਦੀ ਗੱਦੀ ਪੁਰ ਬੈਠਾ।

ਅਗਾੜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਐਉਂ ਚੱਲੀ—ਮਨੀਕ ਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਦੱਖਣੀ ਸ਼ਾਹ, ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸ਼ਾਹ, ਕਰਮ ਦਾਸ, ਸੰਤ ਦਾਸ, ਸਰਮੁਖ ਦਾਸ, ਬਾਲਕ ਰਾਮ, ਬ੍ਰਹਮ ਦਾਸ, ਮੰਗਲ ਦਾਸ, ਸਾਹਿਬ ਦਾਸ, ਗੁਰਮੁਖ ਦਾਸ ਤੇ ਆਦਿ ਰਾਮ ਜੀ; ਜੋ ਬਰਾਰ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਬੁਠਲਾਣਾ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ 'ਚੀਖਲੀ' ਨਗਰ ਵਿਚ ਬਣੇ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਯਾਦਗਾਰੀ ਅਸਥਾਨ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਪੁਰ ਨੀਯਤ ਹਨ।

੪—ਬਾਬਾ ਲਛੀ ਰਾਮ ਬਾਬਾ ਮਨੀਕ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਦੂਜੇ ਚੇਲੇ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੇਲ ਇਸਤਰਾਂ ਵਧੀਃ—ਲਛੀ ਰਾਮ ਦਾ ਚੇਲਾ ਮਸਤ ਰਾਮ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਾਵਨ ਦਾਸ, ਫਿਰ ਵਾਰੀ ਸਿਰ ਸਾਂਧ ਰਾਮ, ਚੇਤਨ ਦਾਸ ਤੇ ਸੰਤੋਖ ਦਾਸ।

੫—ਬਾਬਾ ਸੁਖਦੇਵ ਜੀ ਇਸ ਪੱਧਤੀ ਵਿਚੋਂ ਬੜੇ ਉੱਦਮੀ ਸਾਂਧ ਤੇ ਧਰਮ-ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਹੋਏ ਹਨ। ਆਪ ਨੇ ਸਿੰਧੁ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਜ਼ਿਲਾ ਲਾੜਕਾਣਾ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਧਰਮ ਦਾ ਬੜਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਕੰਭਰ ਕੰਡੀ ਨੱਗਰਿ ਵਿਰਾਜ ਕੇ, ਧਰਮਸਾਲ ਬੱਧੀ। ਇਸੇ ਅਸਥਾਨ ਨੂੰ ਸਿੱਖ-ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾ ਕੇ, ਸਤਿਨਾਮ ਦਾ ਛੁੱਟਾ ਚੌਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਆਪ ਦੇ ਸਰਧਾਲੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਛੇਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ—

੬—ਬਾਬਾ ਸੰਤੋਖ ਦਾਸ ਭੀ ਹਿੰਡੀ ਸੰਤ ਤੇ ਸੱਚ-ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਹੋਏ ਹਨ। ਆਪ ਨੇ ਲਾੜਕਾਣਾ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਨੱਗਰ ਕੰਬਰ ਵਿਖੇ ਧਰਮਸਾਲ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਤੇ ਤਾਲ ਖਟਾਇਆ।

ਇ: ਪ: ੧੯੫.

੧੯੪.

ਬਾਬਾ ਫੂਲ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਲੜੀ ਦੇ ਦੋ ਤਪਸ੍ਰੀ ਸਾਧੂਆਂ ਉੱਤਮਦਾਸ
ਤੇ ਮੋਤੀ ਰਾਮ ਨੇ, ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਪਧਾਰ ਕੇ, ਬਰਾਰ ਸੂਬੇ ਦੇ ਨੱਗਰ
'ਚੀਖਲੀ' (ਜ਼ਿਲਾ ਬੁਠਲਾਣਾ) ਵਿੱਚ, ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਦਾ ਯਾਦਗਾਰੀ ਅਸ-
ਬਾਨ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ; ਧਰਮਸਾਲ ਬੰਧੀ; ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਾਨੀਆਂ ਨੂੰ, ਆਪਣੇ
ਉੱਚੇ ਸੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਸਿਮਰਨ-ਸਿਦਕ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਕੇ, 'ਨਾਨਕ
ਪੰਥੀ' ਬਣਾਇਆ।

ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘਲਾ ਦੀਪ (ਲੰਕਾ) ਵੱਲੋਂ ਮੁੜਦੇ ਹੋਏ,
ਫੁਗੁਣ ਜੁਦੀ ਦਸ਼ਮੀ ਨੂੰ ਚੀਖਲੀ ਵਿਰਾਜੇ ਸਨ; ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਯਾਦ
ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਹਿਤ, ਇਸ ਦਿਨ ਹਰ ਸਾਲ ਮੇਲਾ ਭਰਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਫੂਲ ਸ਼ਾਹੀ ਉਦਾਸੀ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ, ਬਹਾਦਰ ਪੁਰ
ਗੱਦੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਕ ਧਰਮ-ਸਾਲਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਸੁਲਤਾਨ
ਵਿੰਡ ਦਰਵਾਜੇ ਪਾਸ ਭੀ ਹੈ। ਜੋ ਬਾਵਾ 'ਮੁਤਹਿਰ ਸ਼ਾਹ' ਦੇ ਨਾਮ ਪੁਰ
ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ।

ਤੀਜੇ ਪੂਛੇਂ ਵਾਂਗ ਇਸ ਚੌਬੇ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਵੀ ਬਹੁਤਾ ਨਹੀਂ
ਹੋਇਆ। ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਦੇਸ਼ਾਂਤਰ ਵਿਚ ਰਟਨ ਕਰਕੇ, ਇਸ ਸ੍ਰੇਣੀ
ਦੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਯਾਦਗਾਰੀ ਅਸਬਾਨ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ; ਯਾ ਧਰਮਸਾਲਾਂ
ਬਣਾਈਆਂ ਹਨ; ਸਿਵਾਇ ਉੱਤੇ ਦੱਸੇ ਪੰਜ ਚਾਰ ਨੱਗਰਾਂ ਦੇ ॥

ਇ: ਪ: ੧੬੬.

ਛੇਅ ਬਖਸ਼ਾਂ

ਪਹਿਲੀ ਬਖਸ਼ਾ-ਭਗਤ ਭਗਵਾਨ ਜੀ

ਬਾਵਾ ਭਗਤ ਭਗਵ ਨ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ-ਨਾਮ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਉਹ ਪੰਚਾਲ ਦੇਸ (ਸਤਲੁਜ ਤੇ ਜਮੁਨਾ ਨਦੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਇਲਾਕਾ; ਜੋ ਦੱਖਣ ਵਲਿ ਮਰੁ ਦੇਸ—ਰਾਜਿਸਥਾਨ—ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਸੀ) ਆਏ, ਓਦੇਂ ਸੰਨਿਆਸੀ ਸਾਧੂ ਸਨ, ਤੇ ਨਾਮ ਸੀ ‘ਭਗਵਾਨ ਗਿਰ’। ਪੰਡਿਤ ਬ੍ਰਹਮਾਨੰਦ ‘ਉਦਾਸੀਨ ਨੇ ਆਪਦਾ ਜਨਮ, ਬੋਧ ਗਾਯਾ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਉਤਕਲ ਬ੍ਰਹਮਣ ਦੇ ਘਰਿ ਹੋਇਆ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਬਾਵਾ ਸਰੂਪ ਦਾਸ ‘ਭੁੱਲੇ’ ਨੇ ‘ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’ ਵਿਚ ਆਪਦੇ ‘ਉਦਾਸੀ ਸਾਧੂ’ ਬਣਨ ਦੀ ਸਾਖੀ ਇਸਤਰਾਂ ਲਿਖੀ ਹੈ:—

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਸਾਹਿਬ, ਕੀਰਤ ਪੁਰਿ ਵਿਖੇ, ਦੀਵਾਨ
ਸਜਾਈ, ਸਿੰਘਾਸਨ ਉਤੇ ਬਿਰਾਜ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਭਗਤਾਚਲ
ਉੱਤੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਆ ਹੋਵੇ ! ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀਏ ਹਿਮਾਲਾ
ਪ੍ਰਬਤ ਸਮਾਨ ਜੜ੍ਹ ਤੇ ਅਗਿਆਨੀ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਗੁਰਬਚਨਾਂ ਦੀਆਂ
ਕਿਰਨਾਂ ਸੁੱਟ ਕੇ ਸਜੀਵ ਪ੍ਰਾਨੀ (ਮਾਨੁੱਖ) ਬਣਾ ਰਹੇ ਸਨ; ਅਰੁ ਗੁਰ
ਸੇਵਾ ਨੂੰ, ਸਰਬ ਨਿਧਾਨ ਦਾਨ ਦੇ ਕੇ, ਸਫਲਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ
ਕ੍ਰਿਪਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਪੁਰ ਪੈਂਦੀ; ਉਹ ਬੂੰਦ ਵਾਂਗੁ ਛੁਲਕੇ
ਗੁਰ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਘੁੱਲ-ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਇਸੇ ਮੌਕੇ ਭਗਵਾਨ ਗਿਰ ਸੰਨਿਆਸੀ ਸਾਧੂ ਪੰਚਾਲ ਦੇਸਿ
ਪਹੁੰਚਾ। ਉਸ ਨੇ ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਦਾ ਨਾਮ ਤਾਂ ਸੁਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ;
ਪਰ ਨਿਰੰਕਾਰੀ-ਧਰਮ ਦੀ ਪੂਰੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ।
ਏਥੇ ਆਂ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਸੁਣਿਆ ਕਿ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੇ ਪੰਜ
ਭੂਤਕ ਸਰੀਰ ਦਾ ਨਾਮ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਇ ਧਰਾ ਕੇ, ਕੀਰਤਿ ਪੁਰ ਵਿਚ
ਜੋਤਿ ਜਗਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਅਭਿਲਾਖਾ ਧਾਰ ਕੇ ਸੰਗ ਸਮੇਤ
ਕੀਰਤਿਪੁਰ ਪਹੁੰਚਾ। ਸਤਿਗੁਰ-ਦੁਆਰੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ, ਦਿਲ ਵਿਚ

ਇ: ਪ: ੧੬੭.

੧੯੬.

ਪ੍ਰਤੱਗਿਆ ਲੈਣ ਦੀ ਕੁਟੇਵ ਜਾਗ ਪਈ। ਸੋਚਿਆ : ਜੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸੱਚ
ਮੁੱਚ ਹਰਿ-ਅਵਤਾਰ ਹਨ; ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਉਸੇ ਚਤੁਰ-ਭੁਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੀਦਾਰ
ਬਖਸ਼ ਕੇ, ਨਿਸ਼ਾ ਕਰਾਉਣ।

ਸਤਿਗੁਰ ਅੰਤਰਜਾਮੀ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਬੁੱਝ ਕੇ ਸੋਈਓ
ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਖਾ ਦਿਤਾ। ਉਹੋ ਸਿਆਮ ਸੁੰਦਰ ਚਤੁਰ-ਭੁਜ ਸਰੂਪ; ਸੰਖ,
ਚੜ੍ਹ, ਗਦਾ, ਪਦਮ ਚਹੁੰ ਕਰ- ਕਮਲਾਂ ਵਿਚ ਧਾਰਨ ਕੀਤੇ ਹੋਏ; ਕਮਲਾਂ
ਜੇਹੇ ਸੋਹਣੇ ਨੈਣ; ਗਲ 'ਚ ਬਨਮਾਲਾ ਸੋਭਾਇਮਾਨ; ਮਸਤਕ
ਮੁਬਾਰਕ ਉਤੇ ਤਿਲਕ-ਰੇਖਾ ਤੇ ਚੰਦ-ਮੁਖੜੇ ਪੁਰ ਖੇੜਾ; ਅਤੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਉਤੇ
ਮੁਸਕਾਨ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਸੰਨਿਆਸੀ ਜੀ ਦੀ ਤਾਂ ਸੁੱਧਿ
ਬੁੱਧਿ ਹੀ ਬੋਂਦਲ੍ਹ ਗਈ। ਬੰਦਨਾ ਕਰਨੀ ਭੁੱਲ ਈ ਗਿਆ ਘੜੀ ਕੁ
ਮਗਰੋਂ ਜਦ ਹੋਸ਼ ਟਿਕਾਣੇ ਆਏ; ਤਾਂ ਉਹ ਸਰੂਪ ਲੋਪ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ।
ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ—

“ਹੇ ਸਤਿਗੁਰੋ ! ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਦਾਸ ਬਣਾ ਕੇ ਦਰਸ਼ਨ-ਭੇਖ
ਬਖਸ਼ੋ ! ਆਪ ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਸਦਾ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿਣ ਤੇ ਨਾਮ-ਰਸ
ਵਿੱਚ ਮਗਨ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਸਮਾ ਬਿਤਾਵਾਂ ।”

ਸਾਹਿਬਾਂ ਫਰਮਾਇਆ:—

“ਬਾਵਾ ਜੀ ! ਤੁਸੀਂ ਏਥੇ ਸਿਰਫ਼ ‘ਦਰਸ਼ਨ’ ਦੀ ਸੱਧਰ ਲੈ
ਕੇ ਆਏ ਸਉ; ਸੋ ਤੁਹਾਡੀ ਪੂਰੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੇ ਮਨ
ਵਿੱਚ ‘ਗੁਰੂ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ’ ਉੱਤੇ ਨਿਸਚਾ ਲਿਐਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ
ਹੋਰ ਭੀ ਕਈ ਭਰਮ-ਭੁਲੇਖੇ ਨਿਵਾਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਲੁਕੀ
ਬੈਠੀ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਅਜੇ ਹੋਰ ਅਗਲੀ ਜਾਓ । ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਦਾ
ਦੇਹੁਰਾ ਭੀ ਪਰਸ ਵੇਖੋ ! ਓਥੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਪੜ੍ਹੇ ਬਾਵਾ
ਮਿਹਰ ਚੰਦਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਨੇ ਗੱਦੀ-ਨਸ਼ੀਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ
ਹੈ; ਉਹ ਤੁਹਾਡੀ ਆਸਾ ਪੂਰੀ ਕਰਨਗੇ !”

ਇਹ ਬਚਨ ਸੁਣਕੇ ਭਰਾਵਾਨ ਗਿਰ, ਸ੍ਰੀਚਿਦ ਜਤੀ ਦੇ ਬਨਾਏ
‘ਬਾਬਾਣੇ ਦੇਹੁਰੇ’ ਪਹੁੰਚੇ। *ਨੌਰਾਂ ਬਾਹਰ ਢੇਰਾ ਜਾ ਕੀਤਾ। ਸਾਧੂਆਂ

*ਏਥੇ: ਅਗਲਾ ਬਿਆਨ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਹੈ।
(‘ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’ ਲਿੱਖੋ-ਪੰਨਾ ੮੮੦)

ਇ: ਪ: ੧੯੬.

ਦੀ ਜਮਾਤ ਆਈ ਸੁਣ ਕੇ, ਬਾਬਾ + ਮਿਹਰਚੰਦ ਜੀ ਨੇ ਲੰਗਰ ਵਿਚ ਚੋਖਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਪਾਣੀ ਤਿਆਰ ਕਰਾਇਆ। ਸਾਂਧੂਆਂ ਦੀ ਪੰਗਤ ਲਵਾ ਕੇ, ਭੇਜਨ ਵਰਤਾਉਣ ਲਗੇ। ਤਦ ਭਗਤ ਗਿਰੇ ਨੇ ਆਖਿਆ:-

“ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰਾ ਭਾਂਡਾ ਭਰ ਦਿਓ;
ਫੇਰ ਬਾਕੀ ਪੰਗਤ ਨੂੰ ਪਰੋਸਣਾ !”

ਅਰੁ ਚਿੱਪੀ ਮੁਹਰੇ ਡਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਬਚਨ ਮੰਨ ਕੇ ਪਰੋਸੇ ਨੇ ਪ੍ਰਸਾਦ ਉਸ ਦੀ ਚਿੱਪੀ ਵਿਚ ਪਾਉਣਾ ਸੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਈ ਬਾਲ ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦੇ ਉਸ ਚਿੱਪੀ ਵਿਚ ਉਲੋਂਦੇ; ਪਰ ਉਹ ਭਰਨ ਵਿਚ ਨਾ ਆਈ। ਹਾਰ ਕੇ, ਉਹਨਾਂ ਸੇਵਕਾਂ ਬਾਬਾ ਮਿਹਰਚੰਦ ਪਾਸ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਰਪੋਟ ਪੁਲਾਈ। ਉਹ ਆਪ ਆਏ; ਤੇ ‘ਵਾਹਗੁਰੂ’ ਦਾ ਨਾਮ ਲੈ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਕਿਣਕਾ ਕੁਣਕੇ ਦਾ ਚਿੱਪੀ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟਿਆ। ਉਸੇ ਕਿਣਕੇ ਨਾਲ ਚਿੱਪੀ ਭਰਪੂਰ ਹੋ ਗਈ। ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਦੇ ਪੜਪੋਤੇ ਵਿਚ ਭੀ ਏਨੋ ਬਰਕਤਿ ਤੇ ਕਰਾਮਾਤਿ ਵੇਖ ਕੇ, ਸੰਨਿਆਸੀ ਬਾਵੇ ਦੀਆਂ ਅੱਖਿਆਂ ਉੱਘੜ ਗਈਆਂ।

ਉਹ ਸਾਰੇ ਸੰਨਿਆਸੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਪੁਰਬ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ, ਹੰਗੁਲਾਜ਼ ਦੇਵੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਮਕਰਾਨ (ਸੰਧੁ) ਦੇਸ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਪਰਖ-ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਉਹ ਸੁਣਤੇ ਸੁਣਤੀ ਸ਼ੋਂਕ ਨਾਲ ਹੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਬਾਬੇ ਕਿਆਂ ਦੀ ਇਹ ਅੱਜਮਤ ਤੇ ਸੇਵਾ-ਸ਼ਰਧਾ ਵੇਖ ਕੇ ਅਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਧਰਮ ਤੋਂ ਨਿਸਚਾ ਢੁਲਾ ਬੈਠੇ। ਰਾਤੀ ਦੇਹੁਰੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਸੱਤੇ ਸਨ; ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਜਾਗੇ, ਤਾਂ ਹੰਗੁਲਾਜ਼ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਦੇਹੁਰੇ ਅੰਦਰ ਝਾਊ-ਬੁਹਾਰੀ ਕਰਦਿਆਂ ਵੇਖ ਲਿਆ। ਹੁਣ ਭਗਵਾਨ ਗਿਰ ਨੂੰ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਉਤੇ ਪੂਰਨ ਸ਼ਰਧਾ ਹੋ ਆਈ। ਬਾਬਾ ਮਿਹਰਚੰਦ ਜੀ ਦਾ ਸੇਵਕ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਿਛਲਾ ਭੇਖ-ਰੀਤਿ ਤਿਆਗਕੇ ਸਿੱਖ-ਸਾਂਧੂ ਬਣ ਗਿਆ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਲਾ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਪੋਥੀ ਬਖਸ਼ੀ, ਗੁਰਮੰਤ੍ਰ ਦ੍ਰਿੜਾਇਆ; ਤੇ ਚਰਨਾਮ੍ਰਿਤ ਪਿਲਾ ਦਿਤਾ। ਅਰ ਨਾਮ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ‘ਭਗਤ-ਭਗਵਾਨ’। ਉਸ ਨਾਲ ਹੌਰ ਜਿਤਨੇ ਵੀ ਸੰਨਿਆਸੀ ਸਾਂਧੂ ਸਨ, ਸਾਰੇ ‘ਨਾਨਕਸ਼ਾਹੀ’

+ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਗਲਤ ਨਾਮ ਧਰਮ ਚੰਦ ਲਿਖਿਆ ਹੈ; ਜੋ ਸੰਮਤ ੧੯੪੬, ਬਿੱਕ੍ਹਮੀ ਵਿੱਚ ਪਰਲੋਕ ਪਧਾਰ ਚੁਕੇ ਸਨ।

ਇ: ਪ: ੧੯੮.

੧੮੮.

ਸੰਤ ਬਣ ਗਏ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੂਰੇ ਜੀ, ਨਰੈਣ ਦਾਸ, ਬਦਰੀ ਦਾਸ ਤੇ ਰਾਮ ਸਹਾਇ, ਭਗਤ ਗਿਰ ਦੇ ਗੁਰਭਾਈ ਸਨ, ਅਤੇ ਟੀਕਾ ਰਾਮ, ਬਖਤ ਮਲ, ਸਿਆਮ ਸਾਗਰ, ਸੰਗਤ ਦਾਸ, ਲਾਲ ਦਾਸ 'ਦਰਯਾਈ', ਦੁਰਗਾਦਾਸ, ਜਗਤ ਰਾਮ ਤੇ ਤੁਲਸੀ ਦਾਸ ਆਦਿਕ ਚੇਲੇ। ਅਗਾਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗੁਰ-ਭਾਈਆਂ ਤੇ ਚੇਲਿਆਂ ਦੇ ਚੇਲੇ-ਪੜ੍ਹਚੇਲੇ ਅਰੁ ਸੇਵਕ ਸਰਧਾਲੂ ਬੀ ਨਾਲ ਹੈਸਨ। ਸਾਰੇ ਮਿਲਾਕੇ ੩੬੦ ਸਾਬੀ ਸਨ। ਸੋ ਸਾਰੇ ਹੀ 'ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਦੇ ਸਿੱਖ' ਬਣ ਗਏ।

*ਹੁਣ ਭਗਤ ਭਗਵਾਨ 'ਨਾਨਕ-ਸ਼ਾਹੀ' ਬਿਕਰਤ ਫਕੀਰ ਬਣ ਕੇ ਵਿਚਰਨ ਲੱਗਾ। ਜਿੱਧਰ ਜਾਵੇ, ਗੁਰ ਮਾਰਗ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦ੍ਰਿੜਾਵੇ, ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੁਣਾਵੇ। ਲੇਕਿਨ ਲੋਕੀ ਰੁਚਿ ਕਰ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਨਾ ਮਿਲਣ। ਉਹ ਬੜਾ ਹੈਰਾਨ ਹੋਵੇ; ਤੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਗਿਲੇ ਕਰੋ : ਕਿ 'ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਨਵਾਂ ਧਰਮ ਧਾਰ ਕੇ ਅਗਲੀ ਮਾਨ-ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਟਾ ਵਾਲੀ ਗਿੱਲ ਭੀ ਸੁਕਾ ਬੈਠੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਬਣ ਕੀ ਗਿਆ !'

ਇਹ ਦੁਖਿਧਾ ਮਿਟਾਣ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਮੁੜ ਮਿਹਰਬੰਦ ਜੀ ਪਾਸ ਗਿਆ। ਸਾਰੀ ਗਲ ਸੁਣਾਈ ਤੇ ਗਿਲੇ-ਮਾਖਤੇ ਕੀਤੇ। ਆਖੋ;—

'ਇਹ ਸਭ ਜਗ ਗੁਰ ਮਹਿਮਾ ਜਾਨੇ।

ਮੇਰ ਉਪਦੇਸ਼ ਨ ਮਨ ਮੇ ਆਨੇ ॥ ੧੭

ਬਾਬਾ ਜੀ ਬੋਲੋ:-

ਭਗਤ ਜੀ! ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣੋ! ਅਸੀਂ ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ਪੁਰ ਆਸੀਨ ਨਹੀਂ ਹਾਂ! ਇਹ ਵਡਿਆਈ ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਦੇ ਸੱਤਵੇਂ ਸਰੂਪ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਜੀ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਹੈ। ਸੋ, ਤੁਸੀਂ ਹੁਣ ਕੀਰਤਿਪੁਰਿ ਜਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ, ਗੁਰੂ-ਰੂਪ ਜਾਣ ਕੇ, ਲਓ! ਤਦ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਆਸਾਂ ਪੁਰਨ ਹੋਣਗੀਆਂ; ਤੇ ਇਹ 'ਉਦਾਸੀ ਭੇਖ' ਭੀ ਸਫਲ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਤੋਂ ਹੁਕਮ ਤੇ ਅਸੀਸ ਲੈ ਕੇ, ਜੋ ਜੋ ਕਾਰਜ ਕਰੋਗੇ; ਸੋ ਸਫਲ ਹੋਣਗੇ; ਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਤੁਹਾਡੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਪੁਰ ਪਤੀਜਣਗੇ। ਤੁਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਵੇਖ ਤਾਂ ਆਏ ਹੀ ਸਾਉ; ਪਰ ਮਨ ਪ੍ਰਤੀਤਿ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ। ਸੋ,

*ਏਥੋਂ ਫਿਰ 'ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਦਾ ਕਬਨ ਚਲਦਾ ਹੈ।

ਇ: ਪ: ੧੭੦.

ਹੁਣ ਪੂਰਨ ਪ੍ਰਤੀਤਿ ਕਰ ਕੇ, ਉਸੇ ਦੁਆਰੇ 'ਤੇ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋ ਕੇ
ਤੇ ਨਿਜ ਮਤਿ ਤਿਆਗ ਕੇ ਜਾ ਡਿਗੋ !

ਬਾਬਾ ਮਿਹਰਚੰਦ ਜੀ ਦੀ ਸਲਾਹ ਮੰਨ ਕੇ, ਭਗਤ ਭਗਵਾਨ
ਮੁੜ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਵਲਿ ਚੱਲਿਆ; ਮਨ ਵਿਚ ਇਹ ਧਾਰਨਾ-ਧਾਰੀ ਕਿ
“ਗੁਰੂ ਜੀ ਮੈਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਮਿਲਣ; ਤਾਂ ਜੋ ਮੇਰਾ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ
ਭੇਖ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਏ ।” ਰਾਹ ਵਿਚ ਭੀ ਇਹੋ ਸੋਚਾਂ-ਵਿਚਾਰਾਂ ਮਨ ਨਾਲ
ਕਰਦਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ-ਮੈਥੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇਹੋ ਭੁੱਲ ਹੋ ਗਈ
ਸੀ। ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਬਚਨ ਦੇ ਸਦਕੇ ‘ਭੇਖ’ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲ ਗਿਆ;
ਲੇਕਿਨ ‘ਸਤਿਗੁਰੂ’ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਤਾਂ
ਘਟ ਘਟ ਦੇ ਜਾਨਣਹਾਰ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਮਨ ਦੀ ਅਭਿਲਾਖਾ ਬੁੱਝ ਕੇ
‘ਹਰਿ-ਰੂਪ’ ਦਰਸ਼ਨ ਤਾਂ ਦਿੱਤਾ; ਪਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰੂਪ ਪਛਾਨਣ ਵਲੋਂ
ਮੈਨੂੰ ਤੁਰਤ ਜੜ੍ਹੁ (ਮੂਰਖ) ਬਣਾ ਦਿਤਾ। ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੇ
ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ; ਸਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਪੂਰਨ-ਸਿਖ ਵੀ
ਬਣਾ ਲੈਣ! ਬੱਸ, ਇਹੋ ਸੱਧਰ ਮੇਰੀ ਬਾਕੀ ਹੈ!

ਇਸ ਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਚਿਤਵਣੀਆਂ ਤੇ ਪੱਛੋਤਾਉ ਕਰਦੇ ਭਗਤ ਜੀ
ਟੁਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹੋਨ। ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਦਿਲ ਉਛਾਲੇ ਖਾਂਦਾ ਹੈ; ਨੈਣ ਭਰ ਭਰ
ਆਉਂਦੇ ਹੋਨ। ਪ੍ਰੇਮ ਵੱਸ ਹੋਇਆ; ਘਟ ਘਟ ਅੰਦਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਹੀ
ਮੰਨ ਰਿਹਾ ਹੈ; ਤੇ ਬਨ-ਤ੍ਰਿਣ ਹਰ ਥਾਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਹੀ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ।
ਇਸੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਮਗਨ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਭਗਤ ਜੀ ਗੁਰੂ-ਦਰਬਾਰ ਪਹੁੰਚ ਗਏ।
ਚਰਨ ਪੂੜਿ ਬਾਹਰੋਂ ਹੀ ਮਸਤਕ 'ਤੇ ਮਲੁਲਈ। ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਜਾਂ
ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ; ਤਾਂ ਡੰਡਉਤ ਕਰ ਕੇ, ਲੇਟ ਰਿਹਾ। ਸਤਿਗੁਰਾਂ
ਫਰਮਾਇਆ—

“ਆਗੇ ਆਓ, ਭਗਤ ਭਗਵਾਨ!
ਅਬ ਹੂਏ ਦਰਗਹਿ ਪਰਵਾਨ !” ੨੯

ਲੇਕਿਨ ਭਗਤ ਜੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਮਗਨ, ਮਨ ਤੇ ਬੁੱਧਿ ਕਰ ਕੇ ਗਲਤਾਨ
ਹੋਏ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਪਈ ਰਹੇ। ਨਾਂ ਉਠ ਸਕਦੇ ਨਿ; ਤੇ ਨਾ
ਬੋਲ ਹੀ ਹੰਘਦੇ ਹਨ।

੧੯੦.

ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੇ ਜਦੋਂ ਪੁਰਨ ਪ੍ਰੇਮ ਪਰਖ ਲਿਆ; ਤਾਂ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਨਾਮ ਦਾ ਉਚੇਚਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸੁੱਟਿਆ; ਅਰੁ ਦਇਆ ਕਰ ਕੇ ਹਥਾਂ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਭਗਤ ਜੀ ਦਾ ਸੀਸ ਚੁੱਕਿਆ। ਬੈਠਿਆਂ ਕਰ ਕੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ:-

ਦੋਹਰਾ

“ਅਬ ਤੁਮ ਪੂਰਬ ਦੇਸ ਮੇ, ਜਾਇ ਕਰੋ ਉਪਦੇਸ।

ਸੁਨਤ ਬਚਨ ਸੱਭ ਕੇ ਦਿੜੇ, ਤੁਮ ਕੋ ਕਰੇ ਅਦੇਸੁ !!” ੨੮

ਇਸ ਤਰਾਂ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਪਾ ਕੇ ਪੂਰਬ ਦੇਸ ਟੁਰ ਗਏ। ਅੰਤਰ ਆਤਮੇ ਨਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ, ਤੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨਾਲ ਲਿਵਤਾਰ ਜੁੜ ਗਏ। ਜੋ ਕੋਈ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰੇ, ਨਾਮ ਦੇ ਤੇਜ਼ ਪ੍ਰਤਾਪ ਅਗਾੜੀ ਸੁਤੇ-ਸਿੱਧ ਝੁਕ ਜਾਏ। ਅਰੁ ਗੁਰਮੁਖ ਹੋ ਕੇ ਭਗਤ ਜੀ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਬਣ ਜਾਵੇ। ਭਗਤ ਭਗਵਾਨ ਜਿੱਥੇ ਬੈਠੇ, ਝੁੱਗੀ ਪਾਲਵੇ; ਚੱਤੇ ਪਹਿਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਜੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਧਰੋ। ਐਉਂ

ਭਗਤ ਭਗਵਾਨ ਗੁਰ ਭਏ ਦਿਆਲ।

ਪੂਰਬ ਦੇਸ ਤਿਨ ਕੀਆ ਨਿਹਾਲ ॥ ੩੦

(ਸਾਖੀ ੧੭੦ ਵੀਂ)

ਕਹਿੰਦੇ ਨਿ : ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ (ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ ਤੇ ਬਿਹਾਰ ਪ੍ਰਾਂਤ ਆਦਿ) ਵਿੱਚ ਭਗਤ ਭਗਵਾਨ ਜੀ ਦੀ ਬਖਸ਼ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸੌ ਸੱਠ ਧਰਮ-ਸਥਾਨ (ਧਰਮਸਾਲਾਂ ਯਾ ਡੇਰੇ) ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸੇ ਪੱਧਤੀ ਦੇ ਸਾਧੂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਮਹੱਤ ਬਣਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਕੁਝ ਤਾਂ ਭਗਤ ਜੀ ਦੇ ਵਿਰਾਜਣ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਬਣੀਆਂ ਝੁੱਗੀਆਂ ਦੀਆਂ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਹਨ, ਅਰੁ ਅਕਸਰ ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਤੇ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੇ ਚਰਨ ਪਰਸ ਕੇ ਪਵਿੱਤਰ ਹੋਈ ਭਾਗ ਭਰੀ ਭੂਮੀ ਉੱਤੇ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ।

ਇ: ਪ: ੧੭੨.

ਪੱਧਤੀ ਦੀ ਵੇਲ-ਵਿਰਿਧੀ

ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਚਹੁੰ ਸੱਜਨਾਂ ਨੂੰ 'ਭਗਤ ਗਿਰ' ਦੇ ਗੁਰ-ਭਾਈ ਦੱਸਿਆ ਹੈ; ਉਦਾਸੀਨ ਪੰਡਿਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੇਲੇ ਮੰਨਕੇ, ਭਗਤ ਭਗਵਾਨ ਜੀ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਚੇਲੇ ਗਿਣਦੇ ਹਨ। ਅਰੁ ਅਗਾੜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਇਸ ਤਰਾਂ ਚਲਾਉਂਦੇ ਹਨ:-

੧—ਬਾਵਾ ਟੀਕਾ ਰਾਮ ਦੇ ਚੇਲੇ ਤੋਲਾ ਰਾਮ;

੨—ਬਾਵਾ ਤੋਲਾ ਰਾਮ ਦੇ ਗਰੀਬ ਦਾਸ, ਰੂੜਾ ਜੀ ਤੇ ਹਰਿਮਕਰੰਦ ਜੀ ਤਿੰਨ ਚੇਲੇ ਹੋਏ।

੩—ਬਾਵਾ ਗਰੀਬਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰੂਸਹਾਇ;

੪—ਬਾਵਾ ਗੁਰੂਸਹਾਇ ਜੀ ਦੇ ਟਹਿਲ ਰਾਮ, ਮੇਲਾ ਰਾਮ, ਹਰਿ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਸੇਵਕ ਰਾਮ, ਚੰਚਲ ਦਾਸ ਤੇ ਹਰੀ ਦਾਸ ਛੇ ਚੇਲੇ ਬਣੇ।

੫—ਬਾਵਾ ਸੇਵਕ ਰਾਮ ਜੀ ਦਾ ਸਾਧੂ ਰਾਮ;

੬—ਬਾਵਾ ਸਾਧੂ ਰਾਮ ਜੀ ਦਾ ਲਛਮਣ ਦਾਸ;

੭—ਬਾਵਾ ਲਛਮਣ ਦਾਸ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮ ਪੂਰਣ;

੮—ਬਾਵਾ ਬ੍ਰਹਮ ਪੂਰਣ ਦੇ ਤੁਲਸੀ ਦਾਸ ਤੇ ਰਾਮਦਾਸ ਦੇ ਸੇਵਕ ਉਦਾਸੀ ਬਣੇ।

੯—ਬਾਵਾ ਤੁਲਸੀ ਦਾਸ ਦੇ ਗੰਗਾ ਰਾਮ ਤੇ ਦੇਵੀਦਾਸ; ਅਰੁ

੧੦—ਬਾਵਾ ਰਾਮਦਾਸ ਦਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾਸ;

੧੧—ਬਾਵਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਣ ਦਾਸ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾਸ ਦੇ ਚੇਲੇ ਬਣੇ।

੧੨—ਬਾਵਾ ਚੰਚਲ ਦਾਸ (ਜੋ ਗਰੀਬ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਚੇਲੇ ਸਨ) ਦੇ ਕੇਸੇ ਦਾਸ ਤੇ ਸੰਤ ਦਾਸ ਦੇ ਸੇਵਕਾਂ ਉਦਾਸ-ਵਿਰਤੀ ਧਾਰਣ ਕੀਤੀ।

੧੩—ਬਾਵਾ ਕੇਸੇਦਾਸ ਜੀ ਕਵਿਤਾ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸੌ ਕੁ ਵਰ੍ਹੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਛੰਦ, ਵੰਨਗੀ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ:-

ਇ: ਪ: ੧੧੩.

ਕਬਿੱਤ

ਸੈਹਥੀ ਹਥਜਾਰ ਅਨਜਾਰੇ ਹੈਂ ਅਨੇਕ ਕਾਮ-

ਸਰ ਹੂੰ ਤੇ ਤੀਖੇ ਕਟ ਬਚਨ ਬਿਸੇਖਿਯੇ ।

ਚੋਟ ਨ ਬਚਤ ਓਟ ਕੀਨੇ ਹੂੰ ਕਪਾਟ ਕੋਟ,

ਭੋਨ ਭੋਹਰੇ ਹੂੰ ਭਾਰੇ ਭੁਯੇ ਅਵਰੇਖਿਯੇ ।

‘ਕੇਸੋਦਾਸ’ ਮੰਤ੍ਰ ਤੰਤ੍ਰ ਜੰਤ੍ਰ ਹੂੰ ਪ੍ਰਤਿਪੱਛ,

ਰੱਛ ਲੱਛ ਲੱਛ ਬ੍ਰਿਜਰੱਛਕ ਨ ਲੇਖਿਯੇ ।

ਭੇਟਿਯਤ ਮਰਮ, ਬਰਮ ਉਪਰ ਕਸੇ ਈ ਰਹੈਂ;

ਪੀਰ ਘਨੀ ਘਾਯਲ, ਨ ਘਾਵ ਅਵਰੇਖਿਯੇ ॥੮॥

ਬਾਵਾ ਕੇਸੋਦਾਸ ਦੇ ਸਰਧਾਲੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿਰਫ ਆਤਮਾ ਰਾਮ ਹੀ ਉਦਾਸੀ ਬਣੇ । ਫਿਰ ਲੜੀ ਵਾਰ ਆਤਮਾ ਰਾਮ ਜੀ ਤੋਂ ਲਾਲਦਾਸ, ਮਾਨਦਾਸ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾਸ ਚੇਲੇ-ਪੜਚੇਲੇ ਹੁੰਦੇ ਆਏ ।

੧੪—ਬਾਵਾ ਸੰਤ ਦਾਸ ਦੇ ਸੇਵਕਾਂ ‘ਚੋਂ ਧਿਆਨ ਦਾਸ ਨੇ ‘ਉਦਾਸੀ ਭੇਖ’ ਗ੍ਰਹਣ ਕੀਤਾ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬੱਦ ਨੰਬਰਵਾਰ ਗਿਆਨ ਦਾਸ, ਸ਼ਾਮ ਦਾਸ, ਰਾਮਦਾਸ ਤੇ ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਦਾਸ ਚੇਲੇ ਤੋਂ ਬੱਦ ਚੇਲੇ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ।

ਫਿਰ ਭਗਤ ਜੀ ਦੇ ਪੜਪੇਤ੍ਰੇ ਚੇਲੇ—ਬਾਵਾ ਗੁਰੂ ਸਹਾਇ ਜੀ ਹੋਏ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਂਸ ਬਰੇਲੀ ਨੱਗਰ ਵਿੱਚ, ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਤੇ ਛੇਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੇ ਵਿਰਾਜਣ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਲੱਭ ਕੇ, ਧਰਮਸਾਲ ਬਣਾਈ; ਜੋ ‘ਠਾਨਕ ਸ਼ਾਹੀ ਧਰਮਸਾਲ’ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੇਲਾ-ਪ੍ਰਸੰਗਾਲੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੱਲੀ:-

੧੫—ਬਾਵਾ ਗੁਰੂ ਸਹਾਇ ਜੀ ਛੇਵੇਂ ਚੇਲੇ

੧੬. ਹਰੀਦਾਸ ਦੇ ਜੈਰਾਮ ਦਾਸ ਤੇ ਗੁਰਦਿਆਲ ਦੇ ਸਿੱਖ ‘ਉਦਾਸੀ’ ਬਣੇ ।

੧੭—ਬਾਵਾ ਜੈਰਾਮ ਦਾਸ ਦੀ ਚੇਲਾ-ਸਾਖ ਇੱਥ ਵਧਦੀ ਆਈ:-

(੧) ਸਾਹਿਬ ਰਾਮ, (੨) ਗੰਗਾਦਾਸ; (੩) ਗੋਪਾਲ ਦਾਸ ।

੧੮—ਬਾਵਾ ਗੁਰਦਿਆਲ ਦੇ ਚੇਲੇ ਨਿਹਚਲ ਦਾਸ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾਸ ਉਦਾਸੀ ਬੁਤੋਂ ਦੇ ਧਾਰਣੀ ਹੋਏ ।

੧੯੩.

੧੯—ਬਾਵਾ ਨਿਹਰਲਦਾਸ ਦੀ ਸ਼ਾਖ ਐਉਂ ਵਧੀ-ਸੰਤਦਾਸ, ਦਯਾਲ ਦਾਸ, ਆਤਮਾਂ ਰਾਮ ਤੇ ਪ੍ਰਮਦਾਸ ਨੰਬਰਵਾਰ ਚੇਲਿਆਂ ਦੇ ਚੇਲੇ ਬਣਦੇ ਆਏ।

੨੦—ਬਾਵਾ ਬ੍ਰਹਮਦਾਸ ਦੀ ਲੜੀ ਦੇ ਮਣਕੇ ਸਿਲਸਿਲੇਵਾਰ—ਨਵੈਣਦਾਸ, ਬ੍ਰਹਮ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਜੀ। ਇਸ ਸ਼੍ਰੋਣੀ ਨੇ ਭੀ ਬਾਂਸ ਬ੍ਰੇਲੀ ਵਿਚ ਵਖਰੀ ਧਰਮਸਾਲ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ।

੨੧—ਬਾਵਾ ਤੌਲਾ ਰਾਮ ਜੀ ਭਗਤ ਭਗਵਾਨ ਜੀ ਦੇ ਸਾਥੀ ਚੇਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨ; ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਿਖ ਧਰਮ ਧਾਰਨ ਕਰਿ ‘ਸੰਨਿਆਸੀ’ ਤੋਂ ਬਦਲ ਕੇ ‘ਉਦਾਸੀ’-ਸਾਧੂ ਬਣੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਖ ਅਗਾਹਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛੁਟਦੀ-ਮੌਲਦੀ ਰਹੀ—(੧) ਬਾਵਾ ਰੂੜਾ ਜੀ ਦੇ ਰਾਮਦਾਸ ਤੇ ਸੇਵਾ ਦਾਸ ਦੇ ਸੇਵਕ ‘ਉਦਾਸੀ ਭੇਖ ਧਾਰੀ’ ਹੋਏ। (੨) ਰਾਮ ਦਾਸ ਦਾ ਚੇਲਾ ਸੁਰਤਿਦਾਸ ਸਿੱਖ-ਧਰਮ ਦਾ ਬੜਾ ਉਦਮੀ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਬਾਵਾ ਜੀ ਨੇ ਖੂਬ ਧਰਮ ਪਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਪਿੰਡ ਲੜਾਉ ਤੇ ਜਮੰਧਿਆਂ ਵਿਚ, ਸੰਮਤ ਸਤਾਰਾਂ ਸੈ ਨੱਵੇ ਵਿਖੇ ਧਰਮਸਾਲਾ ਕਾਇਮ ਕਰਕੇ ਧਰਮ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਅੱਡੇ ਬਣਾਏ। ਫਿਰ ਆਪ ਦੇ ਚੇਲੇ-ਪੜਚੇਲਿਆਂ ਲਾਂਭ-ਛਾਂਭ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਗਿਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਤਿਨਾਮ ਦਾ ਢੰਡੇਰਾ ਫੇਰਿਆ। (੩) ਬਾਵਾ ਸੇਵਾ ਦਾਸ ਦੀ ਨਾਦੀ ਵੰਸ ਨੰਬਰਵਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਰੀ ਰਹੀ—ਦਯਾਰਾਮ, ਹਰਪ੍ਰਸਾਦ, ਰਾਮਜੀਦਾਸ। (੪) ਬਾਵਾ ਰਾਮਦਾਸ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਰਧਾਲੂ, ਉਦਾਸੀ ਭੇਖ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਧਰਮ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ,—ਗੁਰੂਸ਼ਰਨ ਤੇ ਗੁਲਾਬਦਾਸ। (੫) ਬਾਵਾ ਗੁਰੂ ਸ਼ਰਨ ਦੇ ਚੇਲੇ ਬੁਧ ਦਾਸ ਹੋਏ। ਇਸ ਸ਼ਰੇਣੀ ਦੇ ਸਾਧੂਆਂ ਸੰਮਤ ਸਤਾਰਾਂ ਸੈ ਬਾਨਵੇਂ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਵਿਚ, ਬਾਨੇਸਰ ਤੋਂ ਬਾਰਾਂ ਕੋਹ ਦੀ ਵਿਥ ਪੁਰ ਪਿੰਡ ਫੌਬਾ (ਕਮੇਦਾ?) ਵਿਖੇ ਧਰਮ-ਸਥਾਨ ਬਣਾਇਆ।

੨੨—ਬਾਵਾ ਹਰਿ ਮਕਰੰਦ, ਬਾਵਾ ਤੌਲਾ ਰਾਮ ਦੇ ਤੀਜੇ ਚੇਲੇ ਸਨ; ਅਗੁ ਅਪਣੇ ਵੱਡੇ ਗੁਰ ਭਾਈ ਗਰੀਬਦਾਸ ਦੇ ਚੇਲੇ ਗੁਰੂ ਸਹਾਇ ਪਾਸ, ਬਾਂਸ ਬਰੇਲੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਓਥੇ ਹੀ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੇਠੇ ਚੇਲੇ

ਇ: ਪ: ੧੨੫.

੧੯੪.

੨੩—ਫਤਿਹ ਚੰਦ ਸਨ। ਫਤਿਹ ਚੰਦ ਦੇ ਵਡੇ ਚੇਲੇ

੨੪—ਬਾਵਾ ਧਤ (ਜਾ ਧੰਨੂ ਚੰਦ) ਜੀ ਨੇ ਲਖਨਊ ਸ਼ਹਰ ਬਾਂਸ-ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਧਰਮ-ਸਾਲ ਬਣਾ ਕੇ, ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾਂ ਕੀਤੀ। ਅਰੁ ਦੂਜੇ ਚੇਲੇ

੨੫—ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਬੰਧਵਾ-ਹਸਨਪੁਰ ਵਿੱਚ ਗੁਰ-ਅਸਥਾਨ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ।

ਅਗਾੜੀ ਬਾਵਾ ਧੱਤ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ ਸੇਵਕਾਂ ਵਿਚੋਂ— ਸਹਿਜਰਾਮ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮਦਾਸ—ਦੇ ਜਣੇ ਉਦਾਸੀ ਬਣੇ। ਪਹਿਲੇ ਬੰਧਵਾ—ਹਸਨਪੁਰ ਵਾਲੀ ਧਰਮਸਾਲ ਦੇ ਮੰਤ ਥਾਪੇ ਗਏ; ਤੇ ਦੂਜੇ ਲਖਨਊ ਬਾਂਸ ਮੰਡੀ ਵਾਲੇ ਗੁਰ-ਸਥਾਨ ਦੇ।

੨੬—ਬਾਵਾ ਸਹਿਜਰਾਮ ਦੇ ਸੇਵਕਾਂ 'ਚੋਂ ਸੰਗਤਿਬਖਸ਼ ਤੇ ਹਰਿਪ੍ਰਸਾਦ ਨੇ ਉਦਾਸੀ ਸਾਧੂ ਬਣਨਾ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ।

੨੭—ਬਾਵਾ ਸੰਗਤਿ ਬਖਸ਼ ਜੀ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਅਜੁਧਿਆ ਨਗਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ, ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਚਰਨ-ਛੁਹ ਨਾਲ ਪਾਵਨ ਹੋਈ ਧਰਤੀ ਲੱਭੀ; ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ। ਜਿੱਥੇ ਸਹਿਜੇ ੨ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਹ ਗੁਰੂ ਸਥਾਨ 'ਰਾਣੋਪਾਲੀ' ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਨਿ: ਇਸੇ ਥਾਂ, ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਚੰਦ੍ਰ ਦੇ ਗੁਰੂ ਬਸਿਸਟ ਨੇ ਤਪੱਸਿਆ ਕੀਤੀ ਸੀ।

੨੮—ਬਾਵਾ ਸੰਗਤਿ ਬਖਸ਼ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਮਾਧੋਰਾਮ ਨੇ ਉਦਾਸ ਬਿਰਤੀ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀ; ਅਰੁ ਰਾਣੋਪਾਲੀ ਗੁਰੂ-ਧਾਮ ਦੇ ਮੰਤ (ਸੇਵਕ-ਪ੍ਰਬੰਧਕ) ਨੀਯਤ ਹੋਏ। ਮਗਰੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੇਵਕ ਬਾਵਾ ਨਰੈਣਦਾਸ ਗੱਦੀ ਬੈਠੇ।

੨੯—ਬਾਵਾ ਹਰਿਪ੍ਰਸਾਦ (ਬਾਵਾ ਸਹਿਜ ਰਾਮ ਦੇ ਦੂਜੇ ਚੇਲੇ) ਦਾ ਨਾਵੀ ਵੰਸ-ਬਿਰਛ ਇਉਂ ਪ੍ਰਫੁਲਤ ਹੋਇਆ:—

ਗੋਪਾਲ ਦਾਸ, ਅਚਿੰਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਬ੍ਰਹਮ ਸਰਣ, ਰਾਮ ਸਰਣ ਦਾਸ ਤੇ ਹਰਿ ਸਰਣ ਦਾਸ, ਵਾਰੇ ਵਾਰੀ ਗੱਦੀ ਨਸ਼ੀਨ ਹੁੰਦੇ ਆਏ।

੩੦—ਬਾਵਾ ਬ੍ਰਹਮਦਾਸ, ਜੋ ਬਾਵਾ ਧੱਤ ਜੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਚੇਲੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਇਸਤਰਾਂ ਚਲਦੀ ਆਈ:—ਜੇਠਾ ਚੇਲਾ ਸਾਂਵਲਦਾਸ,

ਇ: ਪ: ੧੧੬.

੧੯੮.

ਉਸਦਾ ਰਾਮਪ੍ਰਸ਼ਾਦ, ਰਾਮਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਦਾ ਅਜੁੱਧਿਆ ਪ੍ਰਸਾਦ ਤੇ ਉਸਦਾ ਚੇਲਾ ਮੰਗਲ ਦਾਸ।

ਇਸ ਸਰੋਣੀ ਦੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਧਰਮ-ਸਾਲ ਲਖਨਊ ਸ਼ਹਰ, ਬਾਂਸ ਮੰਡੀ ਮਹੱਲੇ ਦੇ ਦੂਜੇ ਚੌਂਕ ਸਬਜ਼ੀ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਹੈ। ਧਰਮ-ਸਾਲ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ (ਮਹੰਤੀ) ਇਸੇ ਸ਼੍ਰੋਣੀ ਦੇ ਸਾਧੂਆਂ ਦੇ ਜ਼ਿਮੇ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ।

੩੧—ਬਾਵਾ ਮੰਗਲਦਾਸ ਦੇ ਸੇਵਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭਾਈ ਵਿਚਾਰ ਦੰਦ ਉਦਾਸੀ ਸਾਧੂ ਬਣੇ ਤੇ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬਾਦ ਇਸ ਧਰਮਸਾਲ ਦੇ ਮਹੰਤ ਥਾਪੇ ਗਏ।

ਇਸ ਬਖਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਗੁਰ-ਪਾਮ

੧—ਪੈਪਸੁ ਵਿਚ:-

ਭਗਤ ਭਗਵਾਨ ਜੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਇ ਜੀ ਪਾਸੋਂ 'ਉਦਾਸੀ ਭੇਖ' ਦੀ ਬਖਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਕਰਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿੱਥੇ ਝੁਗੀ ਪਾ ਕੇ ਬੈਠੇ, ਉਹ ਅਮਲੋਹਲਾਗੇ (੧) ਸਲਾਣਾ, ਪਿੰਡ ਹੈ। ਭਗਤ ਜੀ ਦੇ ਪੜਪੇਤੇ ਚੇਲੇ ਬਾਵਾ ਗਰੀਬਦਾਸ ਜੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਨਾਲ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਮਤ ਸਤਾਰਾਂ ਸੈ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਸੇ ਥਾਂ ਡੇਰਾ ਲਾ ਲਿਆ; ਤੇ ਸਹਿਜੇ ੨ ਧਰਮਸਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਲਈ। ਜੋ 'ਕੁਟੀਆ' ਕਰਕੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ।

ਏਥੋਂ ਬੜਾ ਸੰਘਣਾਂ ਜੰਗਲ ਸੀ; ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਣਜਾਰੇ ਸਿਖਾਂ; ਆਪਣੇ ਟਾਂਡੇ ਦੀਆਂ ਗਊਆਂ ਵਾਸਤੇ ਛਾਬ (ਟੋਭਾ) ਪੱਟੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸੇ ਦੇ ਕੰਢੇ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਫਲਾਹੀ ਹੇਠ ਪਹਿਲ-ਪਿਰਬੰਸਾਲੀ ਭਗਤ ਜੀ ਆ ਕੇ ਵਿਰਾਜੇ। ਬਕਰੀਆਂ ਚਾਰਨ ਵਾਲੇ ਆਜੜੀਆਂ ਸਾਧੂਆਂ ਦੇ ਉਤਰਨ ਦੀ ਖਬਰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾਈ। ਤਾਂ ਉਹ ਭੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਡਹਿ ਪਏ। ਫਿਰ ਗਰੀਬਦਾਸ ਜੀ ਬੀ ਇਸੇ ਟਿਕਾਣੇ

ਇ: ਪ: ੧੧੭.

੧੯੬.

ਸਿਮਰਨ-ਸਾਧਨਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਚੌਪਰੀ ਨੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਮਹਿਮਾਂ ਦਸ ਕੇ ਪੰਜ ਸੌ ਵਿੱਧੀ ਝੜੀ (ਜੰਗਲ), ਸਰਕਾਰ ਪਾਸੋਂ ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਦੇ ਨਾਮ ਕਰਦਾ ਦਿਤੀ। ਫਲਾਹੀ ਦਾ ਬਿਰਛ ਅਜੇ ਤਕ ਕਾਇਮ ਹੈ।

ਬਾਵਾ ਗਰੀਬਦਾਸ ਤੋਂ ਬਾਦ, ਇਸ ਧਰਮਸਾਲਾ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ (ਮੰਡ) ਨੰਬਰਵਾਰ ਬਾਵਾ ਬਰੈਣਾਂ, ਦੁਪਹਿਰੀਆ, ਭੂਰੀਆ ਦਾਸ, ਧਰਮ ਦਾਸ, ਗੁਰਮੁਖ ਦਾਸ, ਗੁਰੀਆ ਦਾਸ, ਠਾਕੁਰ ਦਾਸ, ਗੁਰਬਖਸ਼ ਦਾਸ; ਮੰਗਲ ਦਾਸ, ਮਾਨ ਦਾਸ, ਤੇ ਬਾਵਾ ਭਗਵਾਨ ਦਾਸ ਜੀ ਹੋਏ ਹਨ।

(੨) ਲੱਡਾ—ਧੂਰੀ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਚਾਰ ਕੁ ਮੀਲ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮ ਇਹ ਪਿੰਡ ਵਸਦਾ ਇ। ਭਗਤ ਭਗਵਾਨ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਟੀਕਾ ਰਾਮ ਦੀ ਲੜੀ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਵੇਂ ਥਾਂ ਸਾਧੂ ਸੁਰਤ ਰਾਮ ਜੀ ਬੜੇ ਭਜਨ-ਬੰਦਰਗੀ ਵਾਲੇ ਉਦਾਸੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਥਾਂ ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਨਾਲ ਛੁਹੀ ਧਰਤੀ ਸਿਵਾਣ ਕੇ ਸੰਮਤ ਸਤਾਰਾਂ ਸੈਂਬੱਡੀ ਵਿਚ ਆਸਣ ਜਮਾ ਲਿਆ, ਅਤੁ ਧਰਮਸਾਲਾ ਬਣਵਾਈ। ਉੱਦਮ ਸੰਤਾਂ ਦਾ, ਤੇ ਸੇਵਾ ਸਿੱਖਾਂ-ਸੇਵਕਾਂ ਦੀ ਅੱਜ ਤੱਕ ਨਿਰੰਕਾਰੀ-ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਸੇਮਾ ਬਣੀਹੋਈ ਹੈ। ਬਾਵਾ ਸੁਰਤ ਰਾਮ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਚੇਲੇ-ਪੜ੍ਹੇਲੇ ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਕਰਦੇ ਆਏ ਹਨ; ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਰਤੀਬਵਾਰ ਨਾਮ ਇਹ ਹਨ—ਬਾਵਾ ਭੇਲਾ ਦਾਸ, ਸਿਆਮ ਦਾਸ, ਰਤਨ ਦਾਸ, ਬ੍ਰਹਮ ਦਾਸ, ਬ੍ਰਹਮ ਬਸੰਤ, ਬ੍ਰਹਮ ਸਰੂਪ ਦਾਸ, ਬਿਸ਼ਨ ਦਾਸ ਤੇ ਬਾਵਾ ਮੰਗਲ ਦਾਸ ਜੀ।

(੩) ਲੱਡਾ ਵੱਡਾ—ਇਸ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਭੀ ਬਾਵਾ ਟੀਕਾਰਾਮ ਦੀ ਸਰੋਣੀ ਦੇ ਸਾਧੂਆਂ ਧਰਮਸਾਲ ਬਣਾਈ ਹੈ। ਏਥੋਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਦੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਇਸ ਤਰਾਂ ਬਾਬਾ ਟੀਕਾ ਰਾਮ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ। ਬਾਵਾ ਤੇਲਾਰਾਮ, ਲਾਲ ਮੁਨੀ, ਗਰੀਬ ਮੁਨੀ, ਰੋਡਾ ਦਾਸ, ਕੁਸ਼ਾਲਦਾਸ, ਰਾਮਦਾਸ, ਚਰਪਟ ਦਾਸ, ਰਾਮਸਰਨ ਦਾਸ, ਬਰਿਆਮਦਾਸ, ਸੇਵਾ ਦਾਸ, ਕਾਨ ਦਾਸ, ਬਿਸ਼ਨ ਦਾਸ, ਸਰਜੂ ਦਾਸ, ਹਰੀਭਜਨ ਦਾਸ, ਰਾਮਰਤਨ ਦਾਸ,

ਇ: ਪ: ੧੧੮.

ਲਛਮਣ ਦਾਸ, ਮਾਨਦਾਸ ਤੇ ਨਾਰਾਯਣ ਦਾਸ।

(੪) ਲੱਛਾ ਬੱਦੀ—ਪਿੰਡ ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਲਾਗੇ ਹੈ। ਲੱਡੇ ਵਾਲੇ ਸੰਤ ਸੁਰਤ ਰਾਮ ਜੀ ਤੋਂ ਅਠਵੀਂ ਥਾਂ ਬਾਵਾ ਹਰਿਕਾ ਦਾਸ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਮਤ ਉਨ੍ਹਿਹਾਂ ਸੈ ਇੱਕ ਵਿੱਚ, ਇਸ ਪਿੰਡ ਆ ਕੇ, ਉਹ ਟਿਕਾਣਾਂ ਮੱਲਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਛੀਟਾਂ ਵਾਲੇ ਵਲ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਵਿਰਾਜੇ ਸਨ; ਤੇ ਛੇਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਦੌਰੇ ਸਮੇਂ ਏਥੇ ਪਧਾਰ ਕੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਦਿਹੀ ਕਰ ਆਏ ਸਨ। ਨੌਗਰ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰ ਕੇ ਆਪਨੇ ਏਥੇ ਧਰਮਸਾਲ ਬਣਵਾਈ; ਤੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦਾ ਪਰਵਾਹ ਚਲਾਇਆ। ਦੁਨੀਆਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਲੜ ਲਾ ਕੇ ਧਰਮ ਦੀ ਕਿਰਤ ਕਰਣ ਤੇ ਵੰਡ ਛਕਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਾਇਆ। ਨਾਮ ਦਾਨ ਬਖਸ਼ ਕੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪਰਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਰਾਹ ਪਾਇਆ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੁਰਪਰਨਾਲੀ, ਬਾਵਾ ਸੁਰਤ ਰਾਮ ਤੋਂ ਬੱਦ ਇਸ ਤਰਾਂ ਟੁਰੀ ਆਈ ਹੈ; ਬਾਵਾ ਚੰਪਤ ਦਾਸ, ਕੁਸ਼ਾਲ ਦਾਸ, ਰਾਮ ਸਰਨਦਾਸ ਸੇਵਾ ਦਾਸ, ਧਿਆਨ ਦਾਸ, ਪ੍ਰੇਮ ਦਾਸ, ਹਰਿ ਕਾ ਦਾਸ, ਕਰਨ ਦਾਸ ਤੇ ਤੇ ਸੰਤੋਖ ਦਾਸ।

(੫) ਦੁੰਨਾ ਕੋਟ—ਵਿੱਚ ਭੀ ਬਾਬਾ ਟੀਕਾ ਰਾਮ ਦੇ ਚੇਲੇ ਤੁਲਾਰਾਮ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਾਖ ਦੇ ਸਾਧਾਂ ਧਰਮਸਾਲ ਬੱਧੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਤੁਲਾਰਾਮ ਜੀ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਐਉਂ ਚਾਲੂ ਰਹੀ।—ਬਾਵਾ ਹਰਿਮਕਰੰਦ ਜੀ, ਫਤਿਹ ਚੰਦ, ਵਿਕ੍ਰਮ ਦਾਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰਾਮ, ਲੋਕ ਦਾਸ, ਬ੍ਰਹਮਦਾਸ, ਮਿਹਰਦਾਸ, ਸਾਹਿਬ ਦਾਸ ਤੇ ਰਾਮ ਪੁਸਾਦ।

(੬) ਬਨੂੜ—ਰਾਜਪੁਰੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ, ਰੇ: ਜੰਕਸ਼ਨ ਰਾਜਪੁਰਾ ਤੋਂ ਨਉਂ—ਦਸ ਮੀਲ ਪੂਰਬੋਤਰ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਖੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੇ ਪੁਰਾਣਾ ਨੱਗਰ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਾਹਿਬ, ਕੀਰਤਿਪੁਰ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ, ਇਸ ਨਗਰ ਵਿਚ ਦੀ ਲੰਘੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਥਾਂ ਘੜੀ ਸਸਤਾਏ, ਉਸ ਥਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਕਰਕੇ, ਬਾਵਾ ਸੰਧਿਆ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ

ਇ: ਪ: ੧੯੮.

੧੯੮.

ਸੰਮਤ ਅਠਾਰਾਂ ਸੈਂ ਨੱਵੇਂ ਵਿਚ ਯਾਦਗਾਰ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ । ਨੱਗਰ ਤੇ ਲਾਗ-ਲਉਣੇ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦੇ ਕੇ, ਤਨ ਧਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਵਾਈ । ਬਾਵਾ ਸੰਧਿਆ ਦਾਸ ਜੀ ਭਗਤ ਭਗਵਾਨ ਜੀ ਦੇ ਸੇਵਕ ਬਾਵਾ ਬੈਰਾਣਾ ਦਾਸ ਤੋਂ ਅੱਠਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਸਨ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੁਰ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ-ਇਸ ਤਰਾਂ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:-ਬੈਰਾਣਾ ਦਾਸ ਜੀ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਠਾਕੁਰ ਦਾਸ, ਧਰਮ ਦਾਸ, ਗਰੀਬ ਦਾਸ, ਗੁਰਬਖਸ਼ ਦਾਸ, ਮੰਗਲਦਾਸ, ਸੰਧਿਆ ਦਾਸ, ਹਰੀ ਦਾਸ, ਪੂਰਨ ਦਾਸ, ਮਿਹਰ ਦਾਸ, ਕਰਨ ਦਾਸ ਤੇ ਨਿਰੰਜਨ ਦਾਸ । ਇਸੇ ਤਰਤੀਬ ਨਾਲ ਇਹ ਸਾਧੂ, ਇਸ ਗੁਰੂ-ਸਥਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ (ਮਹੰਤ) ਬਣਦੇ ਆਏ ਹਨ ।

੨—ਚੜ੍ਹਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ:-

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ, ਗੁਰ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ, ਸੰਮਤ ਸੋਲਾਂ ਸੈਂ ਛੱਬੀਹ, ਵੈਸਾਖ ਮਹੀਨੇ, ਸੌ ਬਰਸੀ ਮਹਾਂ ਸਮਾਗਮ ਰੱਖਿਆ ਸੀ । ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਦੇ ਮਸੰਦ (ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਚਾਰਕ) ਆਪੋ ਆਪਣੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਸਮੇਤ ਸੱਦੇ ਸਨ । ਓਦੋਂ ਤੋਂ ਹਰ ਵਰ੍ਹੇ ਵੈਸਾਖੀ ਦਾ ਜੋੜ-ਮੇਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਹੋਣ ਲਗ ਪਿਆ । ਇਸ ਨੂੰ ‘ਵੈਸਾਖੀ (ਯਾ ਵਿਸ਼ੇਆ) ਦਰਸ਼ਨ’ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ । ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦਸਵੇਂ ਪਤਿਸ਼ਾਸ ਨੇ ਸੋਢੀ ਸੁਲਤਾਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜਨਮ ਦਿਨ ਦੀ ਯਾਦ ਵਜੋਂ, ਦੀਵਾਲੀ ਦਾ ਮੇਲਾ (ਮਹਾਂ ਕਾਤਕੀ ਦਰਸ਼ਨ) ਭੀ ਚਾਲ੍ਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ।

(੧) ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ—ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਬੱਦ, ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਜੋੜ-ਮੇਲੇ, ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇਵਾਂ ਜੀ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਅਨੁਸਾਰ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਲੱਗਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ । ਓਦੋਂ ਦੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਮੇਲੇ ਇਸੇ ਕੌਂਦਰੀ ਨੱਗਰ ਵਿਚ ਸਦਾ ਲਗਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ ।

ਹੋਰਨਾਂ ਮਸੰਦਾਂ ਵਾਂਛੁ, ਧੂਇਆਂ ਤੇ ਬਖਸ਼ਾਂ ਦੇ ਉਦਾਸੀ ਸਾਧੂ ਬੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਗਮਾਂ ਪੁਰ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ

ਇ: ਪ: ੧੯੦.

ਕਰਨ ਆਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੇਲੇ ਚੰਕਿ ਪੰਦਰਾਂ-ਵੀਹ ਦਿਨ ਲਗਾਤਾਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ; ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਦੇਸੀ ਸਿੱਖ-ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਬਿਸਰਾਮ ਵਾਸਤੇ ਸੁਜੋਗ ਟਿਕਾਣਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪ੍ਰਤੀਤਿ ਹੋਈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਹਿਤ ਬੁੰਗੇ, ਡੇਰੇ, ਧਰਮਸਾਲਾਂ ਤੇ ਅਖਾੜੇ ਆਦਿ ਬਣਾਏ ਗਏ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਦੇ ਉੱਦਮ-ਉਪਰਾਲੇ ਦਾ ਇਕ ਨਿਸ਼ਾਨ, ਇਸ ਪੱਧਤੀ ਦੇ ਸਾਧੂਆਂ ਬਿਬੇਕਸਰ ਦੇ ਕੰਢੇ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਇਹ ਅਖਾੜਾ ਸੰਮਤ ਸਤਾਰਾਂ ਸੈ ਸੱਤਰ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਵਿੱਚ, ਕਾਸ਼ੀ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਬਾਵਾ ਬਾਲਕ ਰਾਮ ਜੀ ਨੇ ਸਥਾਪਨ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬੱਦ ਮਹੰਤੀ ਸਿਲਸਿਲਾ ਇਸਤਰਾਂ ਚਲਦਾ ਆਇਆ:- ਮਹੰਤ ਬਾਵਾ ਦਾਸ ਜੀ, ਜੋਗੀ ਦਾਸ, ਬ੍ਰਹਮ ਹਰਸੁਖ ਦਾਸ, ਜੈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਰਾਮ ਸਰਨ, ਮਗਨੀ ਰਾਮ, ਜਗਤ ਰਾਮ, ਲੱਖਾ ਰਾਮ, ਆਤਮਾ ਰਾਮ ਤੇ ਮੌਤੀ ਰਾਮ ਜੀ ॥

(੨) ਬਟਾਲਾ—ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਸਬਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਨੇੜੇ ਹੀ ‘ਅਚਲ’ ਨਾਮੇ ਮੰਦਰ ਤੇ ਤਲਾਉ ਪੁਰ ਸਿਵਰਾਤਰੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਜੋਗੀ ਸਾਧੂਆਂ ਦਾ ਭਾਰਾ ਮੇਲਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੇਲੇ ਪੁਰ ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਿੱਧਾਂ ਦੀਆਂ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਮਾਤ ਪਾ ਕੇ ਵਿਜੇ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮੇਲਿਆਂ ਪੁਰ ਉਦਾਸੀ ਸਾਧੂ ਭੀ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਜ਼ਰੂਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰਾਂ ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਪੁਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨ-ਕਮਲਾਂ ਨਾਲ ਖਾਵਨ ਹੋਈ ਧਰਤੀ ਦੀ ਧੂੜਿ ਮਸਤਕ ਲਾਵਣ ਵਾਸਤੇ ਸਿੱਖ ਸਾਧੂ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਿਸਰਾਮ ਦਾ ਖਿਆਲ ਕਰਕੇ, ਇਸ ਬਖਸ਼ ਦੇ ਸਾਧੂਆਂ ਬਟਾਲੇ ਧਰਮਸਾਲਾ ਬਣਾਈ ਹੈ। ਏਥੋਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ-ਸੇਵਕ (ਮਹੰਤ) ਭਗਤ ਭਗਵਾਨ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਬਾਵਾ ਸਿਆਮ ਸਾਗਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਾਖ ਵਿਚੋਂ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗਲੀ ਐਉਂ ਚੱਲਦੀ ਆਈ ਹੈ:- ਬਾਵਾ ਮਧੁਸੂਦਨ ਦਾਸ, ਸੁੱਖਾ ਸਾਹਿਬ, ਚੈਨ ਸਹਿਬ, ਰਾਜਾ ਰਾਮ, ਗੁਰਦਾਸ, ਗੁਰਸਾ ਰਾਮ, ਦਿਆਲ ਦਾਸ, ਪ੍ਰੇਮ ਦਾਸ, ਗੰਗਾ ਰਾਮ, ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਜਮੁਨਾ ਦਾਸ ਤੇ ਜਤੀ ਦਾਸ।

ਇ: ਪ: ੧੯੧.

੨੦੦.

(੩) ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਪੁਰ-ਇਸ ਸ਼ਹਰ ਵਿੱਚ ਭੀ ਬਾਵਾ ਸਿਆਮ ਸਾਗਰ ਜੀ ਦੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਧਰਮ ਸਾਲਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੁਰ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਇੱਥੇ ਲਿਖੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:—ਬਾਵਾ ਮਧੁਸੂਦਨ ਦਾਸ, ਪ੍ਰੇਮ ਦਾਸ, ਨਾਰਾਇਣ ਦਾਸ, ਠਾਕੁਰ ਦਾਸ ਤੇ ਰੰਗਾ ਦਾਸ।

(੪) ਦਾਖਾ—ਜ਼ਿਲਾ, ਤਸੀਲ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿਧ ਨੱਗਰ ਹੈ। ਭਗਤ ਭਗਵਾਨ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰ ਭਾਈ ਨਾਰਾਇਣ ਦਾਸ ਦੀ ਸ਼ਾਖ ਦੇ ਸਾਧਾਂ, ਇਸ ਨੱਗਰ ਵਿੱਚ, ਧਰਤੀ ਦੀ ਉਹ ਟਿੱਕਰੀ ਲੱਭੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਫੇਰੀ ਸਮੇਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਚਰਨ ਪਰਸੇ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਨੱਗਰ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਗੁਰ-ਅਸਥਾਨ ਬਣਾਇਆ। ਇਸੇ ਮੂਹੀਂ ਦੇ ਸਾਧੂ ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ-ਸੇਵਕ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ; ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੁਰ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਐਉਂ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:—ਬਾਬਾ ਨਾਰਾਇਣ ਦਾਸ ਦਾ ਚੇਲਾ ਬਾਵਾ ਹੀਰਾਦਾਸ, ਉਸਦਾ ਸਦਾ ਨੰਦ; ਇਸੇ ਤਰਾਂ ਅੱਗੇ ਸਿਲਸਿਲੇਵਾਰ ਰਾਮ ਦਿਆਲ, ਹਰਿ ਧਿਆਨ ਦਾਸ, ਬ੍ਰਹਮ ਹਰੀ, ਮਯਾ ਰਾਮ, ਕਿਸ਼ਨ ਦਾਸ ਤੇ ਬਾਬਾ ਮੰਗਲ ਦਾਸ।

ਸੰਮਤ ਉਨੀਹ ਸੈ ਅੱਸੀਹ, ਵਿਚ ਏਥੋਂ ਦਾ ਮਹੰਤ ਬਾਵਾ ਸ਼ਿਵ-ਨਰਾਇਣ ਚੇਲਾ ਬਿਸ਼ਨ ਦਾਸ ਦਾ ਸੀ।

ਇਸ ਧਰਮਸਾਲਾ ਦੇ ਨਾਮ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਰਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਲ ੨੯/੮/੧੯੬੫) ਜ਼ਮੀਨ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ੪੪/੯/੯ ਵਿੱਖੇ ਛਾਲਸਾ ਹੈ; ਤੇ ਬਾਕੀ ਦਾ ਲਗਾਨ ਮੱਛ ਹੈ।

(੫) ਖਿੜਕੀਆਂ ਵਾਲਾ—ਜ਼ਿਲਾ ਫੌਰੋਜ਼ ਪੁਰ ਤਸੀਲ ਮੁਕਤਸਰ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਭਗਤ ਭਗਵਾਨ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਬਾਬਾ ਟੀਕਾ ਰਾਮ ਦੀ ਲੜੀ ਦੇ ਸਾਧੂ ਭਗਵਾਨ ਦਾਸ ਨੇ, ਸੰਮਤ ਉਨੀਹ ਸੈ ਪੈਂਤਾਲੀਹ, ਵਿਚ ਇਸ ਪਿੰਡ ਆ ਕੇ ਆਸਣ ਲਾਇਆ। ਨੱਗਰ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰ ਕੇ ਧਰਮ ਸਾਲ ਬਣਵਾਈ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਪਰਵਾਹ ਚਲਾਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗਲੀ ਐਉਂ ਚਲੀ ਆਈ ਹੈ—ਬਾਵਾ ਟੀਕਾਰਾਮ

ਇ: ਪ: ੧੮੨.

ਤੋਂ ਬੱਦ ਲੜੀਵਾਰ ਬਾਵਾ ਤੁਲਾ ਰਾਮ, ਲਾਲ ਮੁਨੀ, ਗਰੀਬ ਦਾਸ; ਸੰਗਤ ਦਾਸ, ਰੂੜਾ ਰਾਮ, ਰਾਮਦਾਸ, ਸੁਰਤ ਰਾਮ, ਚਰਪਟ ਦਾਸ, ਕੁਸਾਲ ਦਾਸ, ਰਾਮ ਸਰਨ, ਸੇਵਾ ਦਾਸ, ਕਾਨੂ ਦਾਸ, ਸੋਭਾ ਰਾਮ, ਕੌਲਦਾਸ ਦਾ ਚੇਲਾ ਬਾਵਾ ਭਗਵਾਨ ਦਾਸ। ਉਸ ਤੋਂ ਬੱਦ ਸਿਲਸਿਲੇਵਾਰ ਮਹੰਤ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾਸ ਤੇ ਕਲਿਆਣ ਦਾਸ ਬਣੇ।

੩—ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿੱਚ:—

(੧) ਸੱਯਦ ਵਾਲਾ ਜ਼ਿਲਾ ਸ਼ੇਖਪੁਰਾ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਬਾਵਾ ਟੀਕਾਰਾਮ ਜੀ ਤੋਂ ਗਿਆਰੂਵੇਂ ਥਾਂ ਬਾਵਾ ਰਾਮ ਸਰਨ ਜੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪਿੰਡ ਵਿਰਾਜ ਕੇ ਸੰਮਤ ਅਠਾਰਾਂ ਸੈ ਨੱਵੇਂ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਸਾਲ ਬਣਵਾਈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਕੇ, ਕਥਾ-ਕੀਰਤਨ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਰਚਾ ਪਾਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਗੁਰ-ਪ੍ਰਨਾਲੀ ਉੱਤੇ ਆ ਚੁਕੀ ਹੈ। ਬਾਵਾ ਰਾਮ ਸਰਨ ਜੀ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਧਰਮ ਸਾਲਾ ਦੇ ਸੇਵਕ-ਪ੍ਰਬੰਧਕ, ਬਾਵਾ ਆਤਮਾ ਰਾਮ, ਨਰਾਇਣਦਾਸ, ਤੇ ਧਨੀਰਾਮ; ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਬੱਦ ਬਣਦੇ ਰਹੇ ਹਨ:—

ਇਸ ਧਰਮ ਸਾਲਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮੁੜੰਗ-ਲਾਹੌਰ ਵਾਲੀ ਧਰਮ ਸਾਲਾ ਨਾਲ ਹੈ; ਤੇ ਦੋਵੇਂ ‘ਧਰਮਸਾਲਾ ਭਾਈ ਰਾਮ ਦਾਸ’ ਕਰਕੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਧਰਮਸਾਲਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਸਿੱਖ-ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਾਇਦਾਦ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ:—

(੧) ਸੱਯਦ ਵਾਲਾ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ੩੩੯ ਕਨਾਲ ਪੰਜ ਮਰਲੇ ਜ਼ਮੀਨ

(੨) ਪਰਮਾਨੰਦ ਸਿੰਘ ਸਪੁਤ੍ਰ }

ਹੇਤ ਰਾਮ ਸਾਧ ਉਦਾਸੀ ਖਾਲਸਾ ਨਾਨਕ ਪਾਦਰੀ ਦੇਨਾਮ ਇਸੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ	} ੧੪੪ ਕਨਾਲ ਜ਼ਮੀਨ
--	------------------

(੩) ਮਲਕਾ ਹਾਜੀ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ੫੨੨ ਕਨਾਲ, ੭ ਮਰਲੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਲਗਾਨ, ਸੈਕ੍ਰੇਟਰੀ ਗੈਰਨਮੈਂਟ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਨੰਬਰ ੬੧ ਮਿਤੀ ੧੩ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੯੯੬; ਤੇ ਫਿਨਾਂਨਸਲ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੀ

ਇ: ਪ: ੧੯੩.

੨੦੨.

ਚਿੱਠੀਨੰ: ੨੨੮ ਮਿਤੀ ੧੬ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੯੮੬ ਅਨੁਸਾਰ, ਦੇਹਾਂ
ਧਰਮਸਾਲਾਂ ਦੀ ਕਾਇਮੀ, ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਦੀ ਨੋਕ ਚਲਣੀ ਤੇ ਧਰਮ
ਸਾਲਾ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਨਾਲ ਮਾਫ਼ ਹੈ।

(੪) ਪਿੰਡ ਜੁਇਆ ਨੰ: ੨੯੪ ਵਿਚ, ਈੰਘ ਕਨਾਲ ੧੫
ਮਰਲੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਲਗਾਨ ਬੀ ਉਤੇ ਦੱਸੀਆਂ ਦੇਹਾਂ ਚਿਠੀਆਂ
ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸ਼ਰਤਾਂ ਪੁਰ ਮਾਫ਼ ਹੈ। ਸਾਲ ੧੯੮੨ ਦੇ
ਬੰਦੇਬਸਤ ਸਮੇਂ ਹੋਈ ਤਹਿਕੀਕਾਤ ਵਿਚ ਭੀ, ਮੁਹਤਮਿਮ
ਬੰਦੇਬਸਤ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਮਿਤੀ ੧੯ ਮਾਰਚ ੧੯੮੨ ਅਨੁਸਾਰ
ਇਹ ਮਾਫ਼ੀ ਬਹਾਲ ਰਹੀ ਹੈ।

ਲੇਕਿਨ ਇਤਨੀ ਵੱਡੀ ਜਾਇਦਾਦ, ਧਰਮ ਸਾਲਾ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ
(ਮਹੰਤਾਂ) ਦੇ ਦੁਨੀਆਂਦਾਰ ਬਣ ਜਾਣ ਕਰਕੇ, ਬਹੁਤੇ ਥਾਂਈ ਵੰਡੀ ਦੀ
ਤੁਰੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਨ ੧੯੮੨ ਤਕ ਇਸ ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਹਿੱਸੇਦਾਰ,
ਮਹੰਤ ਜਵਾਲਾਦਾਸ ਦੇ ਪੁਤਰ-ਸੇਵਾ ਦਾਸ, ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ, ਨਰਾਇਣ
ਸਿੰਘ, ਤੇ ਚਤੁਰ ਸਿੰਘ-ਆਧੀ; ਦਿਆਲ ਦਾਸ ਦਾ ਪੁੱਤ੍ਰ ਤੁਲਸਾ
ਸਿੰਘ; ਹਰੀ ਦਾਸ ਦੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਕੰਵਲ ਨੈਨ, ਹਰਿ ਧਿਆਨ ਦਾਸ ਤੇ
.ਆਇਆ ਸਿੰਘ, ਚੌਥੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ; ਹੇਤ ਰਾਮ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਪਰਮਾਨੰਦ
ਸਿੰਘ ਖਾਲਸਾ ਨਾਨਕ ਪਾਦਰੀ; ਅਤੇ ਰਾਮਦਾਸ ਦਾ ਪੁੱਤ੍ਰ ਦਿਆਲ ਦਾਸ
ਚੌਥੇ ਚੌਥੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ; ਵੰਡ ੨ ਕੇ ਖਾ ਰਹੇ ਸਨ ॥

ਹੁਣ, ਸੰਮਤ ੨੦੦੪ ਬਿੱਚੋਂ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਭਾਰਤ ਨਾਲੋਂ
ਕਟ ਕੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਗਿਣਿਆਂ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ
ਨਾਨਕ ਸ਼ਾਹੀ ਫਕੀਰਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਇਹ ਧਰਮਸਥਾਨ ਭੀ ਖੁੱਸ ਗਿਆ ਹੈ।

(੨) ਅੱਲੀ ਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੁੱਲੋਫਰ ਰਾਜੂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਪੁਰਾਣਾ ਪਿੰਡ
ਹੈ। ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੇ ਜਾਂਨਿਸਾਰ ਸੂਰਮੇ ਸਿੱਖ ਭਾਈ ਉਦੈ ਸਿੰਘ,
ਵਿਚਿੜ੍ਹ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਪੰਜੇ ਵੀਰ ਇਸੇ ਨੌਗਰੋਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ
ਭਾਈ ਮਨੀ ਰਾਮ ਜੀ ਭੀ ਸਰਪਾਲੂ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਿੱਖ ਸਨ; ਅਰੁ ਕੁਝ
ਸਮਾਂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਇ, ਕਿ
ਏਥੋਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਜਾਗ ਬੜੀ ਪੁਰਾਣੀ ਲੱਗੀ
ਹੋਈ ਸੀ।

ਇ: ਪ: ੧੯੪.

ਮਹਾਤਮਾਂ ਭਗਤ ਭਗਵਾਨ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਟੀਕਾ ਰਾਮ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਾਖ ਵਿਚੋਂ ਬਾਰੁਵਾਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਬਾਵਾ ਸੂਜੰਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਜੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਹ ਰਮਦੇ ਰਮਦੇ ਸੰਮਤ ਉਨੀਹ ਸੌ ਦਸ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੱਗਰ ਜਾ ਨਿਕਲੇ। ਸਿੱਖ ਸਾਧੂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਬੜੇ ਚਉ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ; ਅਰੁ ਏਥੇ ਹੀ ਟਿਕ ਰਹਿਣ ਪੁਰ ਰਜ਼ਾਮੰਦ ਕਰ ਲਿਆ। ਸੰਤ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਤੇ ਨੱਗਰ-ਨਿਵਾਸੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਅਰੁ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਧਰਮਸਾਲ ਬਣ ਗਈ। ਜਿਸ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਹੁਣ ਤੱਕ ਇਸੇ ਸਰੋਣੀ ਦੇ ਸਾਧੂ ਕਰਦੇ ਚੇਲੇ ਆਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਪਰ-ਸੰਗਲੀ ਇਸ ਤਰਾਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ; ਬਾਵਾ ਟੀਕਾ ਰਾਮ ਤੋਂ ਬੱਦ ਤਰਤੀਬਵਾਰ ਤੇਲਾ ਰਾਮ, ਗਰੀਬ ਦਾਸ, ਰੂੜਾ ਰਾਮ, ਰਾਮ ਦਾਸ, ਸੁਰਤ ਰਾਮ, ਚਰਪਟ ਦਾਸ, ਖੁਸ਼ਾਲ ਦਾਸ; ਰਾਮਸਰਨ, ਆਤਮਾ ਰਾਮ ਤੇ ਨਿਰਮਲ ਦਾਸ ਦੇ ਚੇਲੇ ਬਾਵਾ ਸੂਜੰਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੇਵਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭਾਈ ਚੇਤਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਉਦਾਸੀ ਬਣਾ ਕੇ, ਇਸ ਧਰਮ-ਸਾਲ ਦੀ ਮਹੰਤੀ ਬਖਸ਼ੀ। ਇਹ ਸੱਜਨ ਸਿੰਧੀ ਸਨ; ਤੇ ਮਾਝਾਂ ਦਾ ਨਾਵੇਂ ਨੱਗਰ ਦਾ ਜਨਮ ਸੀ। ਚੇਤਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਬੱਦ ਬਾਵਾ ਹਰਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਜੀ ਮਹੰਤ ਨੀਅਤ ਹੋਏ।

ਇਸ ਧਰਮਸਾਲ ਦੇ ਬਾਣੀ ਸਾਧੂ ਸੂਜੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਮਿਠਨ ਕੋਟ ਦਾ ਸੀ। ਬਿਰਤੀ ਜਮਾਂਦਰੂ ਹੀ ਸੈਲਾਨੀ ਸੀ। ਜਵਾਨੀ ਸਮੇਂ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲੇ ਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਯਾਦਗਾਰੀ ਅਸਥਾਨ ਸਾਧੁਬੇਲਾ ਸੱਖਰ (ਸਿੰਧੁ) ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਇਹ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਯਾਦਗਾਰ ਭਾਈ ਮੀਂਹਾਂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪੱਧਤੀ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮਹਾਤਮਾ ਬਣਖੰਡੀ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਤੇ ਮੰਦਿਰ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਮੌਕੇ ਭਗਤ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਾਖ ਦੇ ਸਾਧੂ ਨਿਰਮਲ ਦਾਸ ਜੀ ਗੁਰਯਾਮਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦੇ, ਸਾਧੂਬੇਲੇ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਸ ਗੱਭਰੂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਗਤਿ ਕਰਕੇ ਫੈਜ਼ ਪਾਇਆ। ਨਿਰੰਕਾਰੀ-ਧਰਮ ਦੀ ਸੀਖਿਆ-ਦੀਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਕਰਕੇ, ਸੰਮਤ ਉਨੀਹ ਸੈ ਸੱਤ ਵਿੱਚ ਉਦਾਸੀ ਸਾਧੂ ਬਣ ਗਏ। ਅਰੁ ਮੁਰਸਦ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਪਾ ਕੇ, ਗੁਰ-ਯਾਮਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਤੇ ਧਰਮ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਉੱਦੇਸ਼ ਬਣਾ ਕੇ ਨਿਕਲੇ। ਉਸੇ ਯਾਤਰਾ ਸਮੇਂ ਇਸ ਨੱਗਰ ਆਏ ॥

੨੦੪.

੪-ਸਿੰਘ ਦੇਸ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿਖੇ:-

ਭਗਤ ਭਗਵਾਨ ਜੀ ਆਪ ਭਾਵੋਂ ਬਿਹਾਰੀ ਸਨ; ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੇਲਿਆਂ ਪੜਚੇਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਭੀ ਚੋਖੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਤਾਹੀਓਂ ਇਸ ਪੱਧਰੀ ਦੇ ਸਾਧੂਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਸਿੰਘ ਦੇਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ; ਤੇ ਗੁਰ-ਯਾਮ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਹਨ। ਇਕੱਲੇ ਸਿੰਘ ਦੇਸ ਵਿੱਚ ਹੀ ਦਰਜਨ ਦੇ ਕਰੀਬ ਧਰਮਸਾਲਾਂ, ਇਸ ਸਰੋਣੀ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਵਿੱਚ ਹਨ:-

(੧) ਸ਼ਿਕਾਰ ਪੁਰ ਇਸ ਦੇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ; ਜੋ ਪੰਜਾਬ, ਸਿੰਘ ਤੇ ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਵਾਸਤੇ ਵਿਉਪਾਰ-ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਦੀ ਸਿੱਖੀ-ਸੇਵਕੀ ਭੀ ਇਸ ਨੱਗਰ ਤੇ ਇਰਦੇ-ਗਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੈ। ਭਗਤ ਜੀ ਦੀ ਬਖਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸਾਧੂ ਸਹਿਜ ਰਾਮ ਹੋਏ ਹਨ; ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗਲੀ ਅਗਾਹਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਰੀ ਆਈ ਹੈ:-

ਬਾਵਾ ਪਰਾਨ ਦਾਸ, ਗਰੀਬ ਦਾਸ, ਗੁਰਬਖਸ਼, ਸੁਖਚੈਨ, ਸਾਧੂ ਰਾਮ, ਆਗਿਆ ਰਾਮ, ਗਿਆਨ ਦਾਸ, ਪੂਰਨ ਦਾਸ, ਰਾਮ ਸਰਨ, ਚਰਨ ਦਾਸ, ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ, ਖੁਸ਼ੀ ਦਾਸ, ਰਾਮ ਦਾਸ, ਜੈਰਾਮ ਦਾਸ, ਹਰਿ ਦਾਸ ਤੇ ਭਗਤ ਦਾਸ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਵਾ ਪੂਰਨ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ, ਗੁਰਯਾਮਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ; ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਚਰਨ ਪਾਏ। ਗੁਰੂ ਕੇ ਸਿੱਖ ਅੱਗੇ ਏਥੇ ਹੈਗੇ ਈ ਸਨ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਥਾ ਜੋਗ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਅਰੁ ਉੱਦਮ ਕਰ ਕੇ ਸੰਮਤ ਅਠਾਰਾਂ ਸੌ ਪੈਂਤੀਹ ਬਿੱਕ੍ਰਮੀ ਵਿੱਚ, ਖਾਨਪੁਰੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਧਰਮਸਾਲ ਉਸਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਬਾਵਾ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਵਿਰਾਜ ਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਕਬਾ-ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਪਰਵਾਹ ਚਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਧਰਮਸਾਲ ਇਸ ਸਰੋਣੀ ਦੇ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਵਿੱਚ ਰਹੀ ਹੈ।

(੨) ਇਸੇ ਨੱਗਰ ਵਿੱਚ ਇਕ ਹੋਰ ਧਰਮ ਸਾਲ, ਭਗਤ ਜੀ ਦੀ ਸਰੋਣੀ ਵਿੱਚੋਂ, ਬਾਵਾ ਜੈਰਾਮ ਦਾਸ ਨੇ, ਸੰਮਤ ਉਨੀਹ ਸੌ ਉਣਤਾਲੀਹ ਵਿੱਚ ਬੱਧੀ। ਇਹ ਸੰਤ ਜੀ, ਬਾਵਾ ਸੁਰਤ ਰਾਮ ਤੋਂ ਛੋਵੇਂ ਥਾਂ ਸਨ।

ਇ: ਪ: ੧੮੬.

ਗੁਰ ਪ੍ਰਨਾਲੀ ਇਸ ਤਰਾਂ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਨਿ:-ਬਾਵਾ ਸੁਰਭਰਾਮ ਜੀ ਤੋਂ
ਬੱਦ ਨੰਬਰਵਾਰ ਸਿਆਮ ਦਾਸ, ਰਤਨਦਾਸ, ਬ੍ਰਹਮ ਦਾਸ, ਬ੍ਰਹਮ
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੇ ਜੈਰਾਮ ਦਾਸ ॥

(੩) ਗੜ੍ਹੀ ਯਾਸੀਨ ਬੀ ਸਿੰਧੁ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨੱਗਰ ਤੇ ਜ਼ਿਲਾ
ਸੱਖਰ ਦੀ ਇਕ ਤਸੀਲ ਦਾ ਮੁਖ ਸਬਾਨ ਹੈ। ਭਗਤ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ
ਬਾਵਾ ਬਖਤ ਮੱਲ ਦੀ ਮੂਹੀਂ ਵਿੱਚ ਸੱਤਵੇਂ ਥਾਂ ਬਾਬਾ ਲਾਲ ਦਾਸ
ਹੋਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੱਗਰ ਵਿਰਾਜ ਕੇ, ਸੰਮਤ ਉਨੀਹਾਂ ਸੈ
ਸੱਤ ਵਿਚ ਧਰਮਸਾਲ ਬਨਾਉਣ ਦਾ ਉਦਮ ਅਰੰਭਿਆ। ਨੱਗਰ ਨਿਵਾਸੀ
ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ, ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ
ਦਾ ਇਹ ਚਲਾ ਓਦੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਧਰਮ-ਅਭਿਲਾਖੀਆਂ ਨੂੰ ਫੈਜ਼
ਪਹੁੰਚਾ ਰਿਹਾ ਹੈ॥

ਇਸ ਅਸਬਾਨ ਦੇ ਸੇਵਕ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਗੁਰਪ੍ਰਨਾਲੀ ਇਸ ਤਰਾਂ
ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ: ਬਾਵਾ ਬਖਤ ਮਲ ਦੇ ਚੇਲੇ ਪੂਰਨਦਾਸ, ਉਨ੍ਹਾਂ
ਦੇ ਬਾਲਕ ਰਾਮ ਤੇ ਫਿਰ ਲੜੀਵਾਰ ਸੰਤੇਖਦਾਸ, ਚਰਨਦਾਸ ਤੇ ਰੂਪਰੰਗ
ਦੇ ਲਾਲਦਾਸ। ਉਪਰੰਦ ਜੈਰਾਮਦਾਸ, ਦਿਆਲਦਾਸ ਤੇ ਠਾਕੁਰਦਾਸ
ਵਾਰੀ ਸੁਧੇ ਮਹੰਤ ਬਣਦੇ ਆਏ ਹਨ।

(੪) ਇਸੇ ਨੱਗਰ ਵਿਚ, ਬਾਵਾ ਸਿਆਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸੰਮਤ
ਉਨੀਹਾਂ ਸੈ ਬਾਰਾਂ ਵਿਖੇ ਇਕ ਹੋਰ ਧਰਮਸਾਲਾ ਬਣਵਾਈ। ਜਿਸ ਦੇ
ਮਹੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਚੇਲੇ ਪੜ੍ਹੇ ਚੇਲੇ ਵਾਰੀ ਸੁਧੇ ਬਣਦੇ ਆਏ ਹਨ।
ਸਿਆਮਦਾਸ ਜੀ, ਭਗਤ ਜੀ ਦੇ ਪੜ੍ਹੇ ਚੇਲੇ ਗਰੀਬਦਾਸ ਦੀ ਸਰੋਣੀ
ਵਿਚੋਂ ਦੱਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬਾਵਾ ਗਰੀਬਦਾਸ ਦੇ ਛੇਵੇਂ ਚੇਲੇ ਭਾਈ
ਹਰੀਦਾਸ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੂਹੀਂ ਵਿਚ ਜਮੁਨਾਦਾਸ, ਤੁਲਸੀਦਾਸ ਤੇ
ਸਿਆਮਦਾਸ ਚੇਲੇ ਪੜ੍ਹੇ ਚੇਲੇ ਹੋਏ, ਸਿਆਮਦਾਸ ਤੋਂ ਬੱਦ ਸਿਲਸਿਲੇਵਾਰ
ਸੁਰਤਰਾਮ, ਲਾਲਦਾਸ ਤੇ ਗੰਗਾਰਾਮ, ਇਸ ਧਰਮਸਾਲਾ ਦੇ ਮਹੰਤ
ਬਣਦੇ ਆਏ॥

(੫) ਬੰਗੁਲੇ ਦੇਰੋ—ਇਹ ਟਿਕਾਣਾ ਭੀ ਗੜ੍ਹੀ ਯਾਸੀਨ ਵਾਲੀਆਂ
ਧਰਮਸਾਲਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਅਰੁ ਬਾਵਾ ਸੁਰਤਰਾਮ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ

ਇ: ਪ: ੧੮੭.

੨੦੬.

ਬਾਵਾ ਮਨੋਹਰ ਦਾਸ ਨੇ, ਇਹ ਧਰਮਸਾਲ ਸੰਮਤ ਉੱਨੀਹ ਸੈ ਵੀਹ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਵਿਚ ਬੱਧੀ ਸੀ। ਇਹ ਮਹਿਤਮਾਂ, ਬਾਵਾ ਟੀਕਾਰਾਮ ਤੋਂ ਦਸਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਵਾਰੀ ਸੁਧੇ ਸੁਖਰਾਮ ਦਾਸ, ਮਾਧੇਦਾਸ ਨਿਰਮਲ ਦਾਸ ਤੇ ਅਮਰਦਾਸ ਮਹੰਤ ਬਣਦੇ ਆਏ ਹਨ।

(੬) ਰੱਤਾ ਦੇਰਾ ਵਿਚ ਬਣੀ ਧਰਮਸਾਲ, ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਦੇ ਚਰਨ ਪਾਵਣ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਹੈ। ਅਰੁ ਭਗਤ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਬਖਤ ਮੱਲ ਦੀ ਸਰੋਣੀ ਦੇ ਸਾਧੂਆਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮਹੰਤਾਂ ਦੀ ਗੁਰ-ਪ੍ਰਨਾਲੀ ਇਸਤਰਾਂ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ:—ਬਾਬਾ ਬਖਤ ਮਲ, ਬਾਲਕ ਰਾਮ, ਪ੍ਰੇਮਦਾਸ, ਸੰਤੇਖਰਾਮ, ਤੁਲਸੀਦਾਸ, ਚਰਨਦਾਸ, ਰੂਪਰੰਗ, ਲਾਲਦਾਸ, ਸੰਤਦਾਸ, ਹਰੀਦਾਸ ਤੇ ਗੋਬਿੰਦਦਾਸ; ਜੋ ਸੰਮਤ ਉੱਨੀਹ ਸੈ ਅੱਸੀਹ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਸਨ ॥

(੭) ਲਾੜਕਾਣਾ ਬੀ ਇਸ ਦੇਸਦਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਭਗਤ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸੰਗਤਿਦਾਸ ਦੀ ਮੂਹੀਂ ਵਿਚ ਦਸਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਬਾਵਾ ਹਜ਼ੂਰੀ ਸਾਹਿਬ ਚੰਗੇ ਸੈਲਾਨੀ ਸਾਧੂ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਹੋਏ ਹਨ। ਆਪ ਨੇ ਸਿੰਧੁ ਦੇਸਦੇ ਗੁਰਧਾਮਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਨੱਗਰ ਆ ਕੇ ਆਸਣ ਜਮਾ ਲਏ। ਸੰਮਤ ਉੱਨੀਹ ਸੌ ਵਿਖੇ; ਸਥਾਨਕ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਬਾਬੀ ਦੀ ਧਰਮਸਾਲ ਬਣਵਾਈ; ਅਰੁ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪਾਠ ਤੇ ਕਬਾ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਪਰਵਾਹ ਚਲਾਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੁਰਪ੍ਰਨਾਲੀ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਬਣੇ ਮਹੰਤਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਇਸ ਤਰਾਂ ਭਗਤ ਭਗਵਾਨ ਜੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:—ਬਾਬਾ ਸੰਗਤਦਾਸ ਜੀ, ਗਰੀਬਦਾਸ, ਤੁਲਸੀਦਾਸ, ਮੋਹਨਦਾਸ, ਰਾਮਦਾਸ, ਸੁਖਚੈਨ, ਸਹਿਜਰਾਮ, ਗੁਰਮੁਖ ਦਾਸ, ਦਰਗਾਹੀ, ਹਜ਼ੂਰੀ ਸਾਹਿਬ, ਮੋਹਰਦਾਸ, ਮੇਲਾਰਾਮ, ਅਲਖਰਾਮ, ਤੇ ਮਿਲਖੀ ਰਾਮ, ਜੋ ਸੰਮਤ ਉੱਨੀਹ ਸੌ ਅੱਸੀਹੇ ਵਿਚ ਇਥੋਂ ਦੇ ਮਹੰਤ ਸਨ।

(੮) ਗਰੇਲਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲਾੜਕਾਣਾਂ ਵਿਚ ਇੱਕ ਗਿਰਾਂ ਹੈ। ਏਥੇ ਭੀ ਇਕ ਧਰਮਸਾਲਾ ਭਗਤ ਜੀ ਦੀ ਬਖਸ਼ ਦੇ ਸਾਧੂਆਂ ਹੀ ਸੰਮਤ ੧੯੨੦

ਫਿ: ਪ: ੧੮੮.

੨੦੭.

ਬਿੱ: ਵਿਚ ਸਥਾਨਕ ਤੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਬਣਾਈ ਹੋ ਸੰਭਾਲੀ ਹੈ। ਏਥੋਂ ਦੇ ਮਹੰਤਾਂ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਭਗਤ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਟੀਕਾਰਾਮ ਜੀ ਨਾਲ ਇੰਵੇਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:-

ਬਾਬਾ ਟੀਕਾਰਾਮ ਜੀ ਤੋਂ ਬੱਦ ਲੜੀਵਾਰ—ਬਾਵਾ ਤੁਲਾਰਾਮ ਲਾਲਮੁਨੀ, ਰੁੜਾ ਜੀ, ਸੰਗਤਿ ਜੀ, ਖੁਸ਼ਾਲਦਾਸ, ਰਾਮਸਰਨਦਾਸ, ਸੇਵਾਦਾਸ; ਕਾਨੁੰਦਾਸ, ਸੁੰਦਰਦਾਸ, ਪੂਰਨਦਾਸ ਤੇ ਬਾਵਾ ਬਿਸ਼ਨਦਾਸ ਚੇਲੇ-ਪੜ੍ਹਚੇਲੇ; ਤੇ ਇਸ ਧਰਮਸਾਲ ਦੇ ਮਹੰਤ ਭੀ ਬਣਦੇ ਆਏ। ਸੰਮਤ ੧੯੮੦ ਬਿੱ: ਵਿਚ ਬਾਵਾ ਬਿਸ਼ਨਦਾਸ ਮੌਜੂਦ ਸੀ।

(੯) ਮਾੜੀ ਜਲਬਾ ਕੇ—ਤਸੀਲ ਕਰੰਡ ਖਾਸ, ਜ਼ਿਲਾ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਵਿਚ, ਪਹਿਲ-ਪਿਰਬਸ਼ੇ ਭਗਤ ਜੀ ਦੀ ਬਖਸ਼ ਦੇ ਸਾਧੂ, ਬਾਵਾ ਸਾਧੂ ਰਾਮ ਜੀ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਗੁਰ-ਤੀਰਥਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪਹੁੰਚੇ। ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਦੇਵ, ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਮੱਕੇ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰੋਣ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ, ਇਸ ਪਾਸਿਓਂ ਲੰਘੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਰਨ-ਛੁਹ ਨਾਲ ਪਾਵਨ ਹੋਈ ਧਰਤੀ ਪਛਾਣ ਕੇ ਸੰਤ ਜੀ ਨੇ ਡੇਰਾ ਲਾ ਲਿਆ। ਸਹਜੇ ੨ ਸਿੱਖਾਂ ਸੇਵਕਾਂ ਨੂੰ ਪਰੇਰ ਕੇ ਸੰਮਤ ਸਤਾਰਾਂ ਮੈਂ ਸਤਾਨਵੇਂ ਵਿਚ ਧਰਮਸਾਲ ਬਣਵਾਈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪਾਠ, ਤੇ ਕਬਾ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਪਾਇਆ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਚੇਲੇ ਬਾਵਾ ਮਦਨਦਾਸ ਨੇ—

(੧੦) ਮਾਝਾਂ ਦਾ ਨਾਮੇ ਨੱਗਰ (ਜ਼ਿਲਾ ਕਰਾਚੀ) ਵਿੱਚ, ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਵਜੋਂ ਸੰਮਤ ਅਠਾਰਾਂ ਸੈ ਅਠਾਸੀਏ ਗੁਰ-ਸਥਾਨ ਬਣਵਾਇਆ। ਮਗਰੋਂ ਆਪ ਦੇ ਵੱਡੇ ਚੇਲੇ ਸਰਨਦਾਸ ਜੀ ਮਹੰਤ ਨੀਯਤ ਹੋਏ। ਅਤੁ ਫਿਰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾਸ ਦੇ ਚੇਲੇ ਚੇਤਨਦਾਸ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਮਿਲੀ; ਉਪਰੰਤ ਨੰਬਰਵਾਰ ਗੋਬਿੰਦਦਾਸ, ਸਨਮੁਖਦਾਸ ਤੇ ਦੇਵੀ ਦਾਸ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

(੧੧) ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ 'ਆਡਵਾਣੀ ਪਿੱਟੀ' ਵਿਚ ਭੀ,

ਇ: ਪ: ੧੯੯.

੨੦੮.

ਗੁਰੂ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ, ਮੱਕੇ ਵਲ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਵਿਰਾਜੇ ਹਨ। ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਚਰਨਛੁਹ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਧਰਤੀ ਲੱਭ ਕੇ, ਬਾਬਾ ਸੰਤਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸੰਮਤ ੧੯੮੦ ਬਿੱਥ ਵਿਚ ਯਾਦਗਾਰੀ ਅਸਥਾਨ ਬਣਵਾਇਆ। ਸਾਧੂ ਸੰਤਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਨਾਤਾ ਭਗਤ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਐਉਂ ਜੁੜਦਾ ਹੈ:— ਭਗਤ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਬਾਵਾ ਗੁਰਦਾਸ ਦੇ ਚੇਲੇ ਬਾਵਾ ਮਨੀਰਾਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਰਿਦਾਸ, ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਤਦਾਸ ਜੀ। ਉਪ੍ਰੰਤ ਇਸ ਧਰਮਸਾਲ ਦੇ ਸੌਫ਼ਕ-ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਇਸੇ ਲੜੀ ਦੇ ਸਾਧੂ ਗੁਰਦਿਤ ਜੀ, ਫਕੀਰ ਬਖਸ਼, ਆਗਿਆ ਰਾਮ, ਗੁਰਦਿਆਲ, ਤੇ ਬਾਵਾ ਰਾਮ ਦਿਆਲ, ਵਾਰੀ ਸੁਧੇ ਬਣਦੇ ਆਏ ਹਨ।

(੧੨) ਇਸੇ ਸ਼ਹਰ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਧਰਮਸਾਲਾ ਸੰਮਤ ੧੯੦੦ ਬਿੱਥ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਸਹਿਜ ਰਾਮ ਦੇ ਉੱਦਮ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਹੋਈ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਨਾਲੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਤ ਭਗਵਾਨ ਜੀ ਨਾਲ ਰਲਦੀ ਹੈ:—

ਭਗਤ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ-ਪੜਚੇਲਿਆਂ ਦੀ ਲੜੀ ਨੰਬਰਵਾਰ ਸੰਗਤ ਦਾਸ, ਗਰੀਬਦਾਸ, ਮੋਹਨਦਾਸ, ਚਰਨਦਾਸ ਦੇ ਚੇਲੇ ਬਾਬਾ ਸਹਜਰਾਮ ਜੀ ਤਕ ਅੱਪੜੀ। ਬਾਬਾ ਸਹਜਰਾਮ ਜੀ ਤੋਂ ਬੱਦ ਇਸ ਧਰਮਸਾਲ ਦੇ ਮਹੰਤ ਵਾਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਵਾ ਗੁਰਦਿਤ, ਸਾਧੂਰਾਮ, ਟਹਿਲਰਾਮ, ਮਗਨੀਰਾਮ, ਮੇਲਾ ਰਾਮ, ਸੰਤ ਰਾਮ ਤੇ ਭਗਤ ਰਾਮ ਬਣਦੇ ਆਏ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧੂਆਂ 'ਚੋਂ ਬਾਬਾ ਸਾਧੂ ਰਾਮ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਸਿੰਘ ਦੇਸ ਦੇ ਗੁਰਧਾਮਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਚੜ੍ਹੇ; ਤੇ ਸੰਮਤ ੧੧੮੭ ਬਿੱਥ ਵਿਚ ਪਹਿਲ-ਪਿਰਥਮੇ 'ਮਾੜੀ ਜਲਬਾਕੇ' ਗਿਰਾਉਂਦੇ ਵਿਚ ਯਾਦਗਾਰੀ ਅਸਥਾਨ ਸਥਾਪਨ ਕੀਤਾ; ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਉੱਤੇ ਆ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

(੧੩) ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ 'ਖਿਆਤੇ ਟਿੰਡੇ ਮਹਲੇ' ਵਿਚ ਭੀ, ਇਕ ਧਰਮਸਾਲਾ, ਭਗਤ ਜੀ ਦੀ ਬਖਸ਼ ਦੇ ਸਾਧੂਆਂ ਵਿਚੋਂ, ਮਾਝਾਂ ਦਾ ਧਰਮ-ਧਾਰਮ ਦੇ ਮਹੰਤ ਮਦਨਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਛੋਟੇ ਚੇਲੇ ਪ੍ਰੀਤਮਦਾਸ ਨੇ ਬਣਵਾਈ। ਜਿਸਦੇ ਮਹੰਤ ਬਾਬਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾਸ ਦੇ ਚੇਲੇ ਪੜਚੇਲੇ ਬਣਦੇ ਆਏ ਹਨ। ਸੰਮਤ ੧੯੮੦ ਬਿੱਥ ਵਿਚ ਬਾਵਾ ਖਿਮਾ ਰਾਮ ਮਹੰਤ ਸਨ।

ਇ: ਪ: ੧੯੦.

(੧੪) ਸਨਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਜ਼ਿਲਾ ਕਰਾਚੀ ਵਿੱਚ, ਮਾਝਾਂਦਾ ਤੋਂ ਪੰਜ ਕੋਹ ਹੈ। ਮਾਝਾਂਦਾ ਵਾਲੀ ਧਰਮਸਾਲ ਦੇ ਮਹੰਤ ਮਦਨ ਦਾਸ ਦੇ ਦੋ ਚੇਲੇ ਸਰਨ ਦਾਸ ਤੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾਸ ਸਨ। ਬਾਵਾ ਸਰਨ ਦਾਸ, ਵਾਰੀ ਸਿਰ ਓਥੋਂ ਦੇ ਮਹੰਤ ਬਣੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੇਲੇ ਬਾਵਾ ਗੁਰਮੁਖ ਦਾਸ ਨੇ ਇਸ ਨੱਗਰ ਵਿੱਚ ਧਰਮਸਾਲ ਬੱਧੀ; ਤੇ ਨਾਮ-ਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਰੰਭਿਆ। ਮਗਰੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੇਲੇ-ਪੜ੍ਹੇਲੇ ਹੀ ਇਸ ਧਰਮ ਸਾਲ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਕਰਦੇ ਆਏ।

(੧੫) ਲਕੀ, ‘ਧਾਰਾ ਤੀਰਥ’ ਲਾਗੇ ਇਕ ਗਿਰਾਂ ਹੈ। ਇਥੇ ਵੀ ਬਾਵਾ ਗੁਰਮੁਖ ਦਾਸ ਨੇ ਹੀ ਧਰਮਸਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਬਹਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਭੀ ਇਸੇ ਸਰੋਣੀ ਦੇ ਸਾਧੂਆਂ ਪਾਸ ਚਲੀ ਆਈ ਹੈ। ਬਾਵਾ ਗੁਰਮੁਖ ਦਾਸ ਜੀ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਬਾਵਾ ਨਿਹਾਲ ਦਾਸ ਮਹੰਤ ਬਣੇ; ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬੱਦ ਬੁੱਧ ਦਾਸ; ਜੋ ਸੰਮਤ ੧੯੯੦ ਤੱਕ ਮੌਜੂਦ ਸਨ।

ਪ-ਉੱਤਰ ਪਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ:-

(੧) ਹਰਿਦੁਆਰ ਗੁਰੂ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਮੋਹਿੰਦ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਤੇ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸਿਧ ਤੀਰਥ ਪੁਰ ਚਰਨ ਪਾਏ ਹਨ, ਅਰੁ ਜਨਮਾਂ-ਜਨਮਾਂਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਭਰੇ ਪਾਪ ਗਵਾਏ ਹਨ। ਜੋ “ਜਿਥੇ ਬਾਬਾ ਪੈਰ ਧਰੇ, ਪੂਜਾ ਆਸਣ ਥਾਪਣ ਸੋਆ” ਪਿਛਲੇ ਸਾਰੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਤੇ ਗੁਰ ਸਿਖਾਂ ਵਾਸਤੇ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਡੇਰਾ ਭਾਵੇਂ ਕਿਤੇ ਕਰਨ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਦੇ ਚਰਨ-ਸਪਰਸਨਾਲ ਭਾਗਵੰਤੀ ਹੋਈ ਟਿੱਕਰੀ ਨੂੰ ਪਰਸਦੇ ਜ਼ਰੂਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਭੂਮੀ ਉੱਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਭੀ, ਭਗਤ ਜੀ ਦੀ ਬਖਸ਼ ਦੇ ਸਾਧੂਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਨਿ: ਬਾਬਾ ਨਾਰਾਇਣਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਸਾਖ ਵਿਚੋਂ ਸਾਧੂ ਰਾਮਸਰਨ ਦਾਸ

੨੧੦.

ਪਹਿਲ-ਪ੍ਰਿਬਮੇ ਸੰਮਤ ਅਠਾਰਾਂ ਸੌ ਵਿਚ ਹਰਿਦੁਆਰ ਆਏ। ਪੁੱਛ-ਪੜਤਾਲ ਕਰਕੇ, ਇਹ ਟਿਕਾਣਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ। ਨਾਨਕ-ਪੰਥੀਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਧਰਮਸਾਲ ਬੱਧੀ। ਜਿਸਦਾ ਨਾਮ 'ਨਾਨਕ-ਵਾੜਾ' ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਮਹਾਤਮਾਂ ਦੇ ਸੇਵਕ ਵਾਰੀ ਸਿਰ ਇਸ ਧਰਮ ਸਾਲਾ ਦੇ ਮੰਹੰਤ ਬਣਦੇ ਆਏ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਨਾਲੀ ਐਉਂ ਲਿਖਾਈ ਗਈ ਹੈ:-

ਬਾਬਾ ਨਾਨਾਇਣ ਦਾਸ, ਮੇਹਰ ਦਾਸ, ਬਾਲਕਰਾਮ, ਧਰਮਦਾਸ
ਜੋਗੀਦਾਸ, ਬਾਵਾਦਾਸ, ਬ੍ਰਹਮਸੁਖ ਦਾਸ, ਜੈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਰਾਮਸਰਨ ਦਾਸ;
ਮਗਨੀ ਰਾਮ, ਭਗਤ ਰਾਮ, ਆਤਮਾ ਰਾਮ, ਤੇ ਮੇਤੀਰਾਮ, ਜੋ
ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ
ਵਿਚੋਂ ਬਾਬਾ ਮਗਨੀ ਰਾਮ ਬੜੇ ਉਦਮੀ ਸਾਧੂ ਸਨ। 'ਨਾਨਕ-ਵਾੜੇ' ਦੀ
ਬਹੁਤੀ ਸ਼ਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਵਧਾਈ ਹੈ।

(੨) 'ਨਜੀਮਾਬਾਦ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬਿਜਨੌਰ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਸਬਾ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਹਿਲੀ ਉਦਾਸੀ ਪੁਰ ਪੁਰਥ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਏਥੇ
ਵਿਰਾਜੇ ਹਨਾਭਗਤ ਜੀ ਦੀ ਬਖਸ਼ ਦੇ ਸਾਧਾਂ ਇਸ ਚਰਨ-ਛੁਹ ਪ੍ਰਾਪਤਿ
ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਲੱਭ ਕੇ, ਸੰਮਤ ਉਨੀਹ ਸੈ ਚੌਦਾਂ ਵਿਚ ਧਰਮਸਾਲਾ ਕਾਇਮ
ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤ੍ਰਾਂਖੀ ਯਾਦਗਾਰ ਦੇ ਬਾਨੀ ਬਾਬਾ ਪ੍ਰੇਮਦਾਸ ਦੱਸੇ
ਜਾਂਦੇ ਨਿ; ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੁਰਪ੍ਰਨਾਲੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:-

ਭਗਤ ਜੀ ਤੋਂ ਬੱਦ ਬਾਵਾ ਵਰਣਸ਼ਾਹ, ਭੂਰੇ ਅਸਲਾਮਤ ਜੀ,
ਲਾਲ ਦਰਿਆਈ, ਨਾਰੈਣਦਾਸ, ਕਲਾਧਾਰੀ ਜੀ, ਟੋਕ ਚੰਦ, ਲਾਲਪਤਿ,
ਹਰੀਦਾਸ, ਮਸਤਰਾਮ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮਦਾਸ ਜੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬੱਦ ਇਸੇ ਸ਼ਾਖ
ਦੇ ਸਾਧੂ ਵਾਰੀ ਸੁਧੇ ਇਉਂ ਸੇਵਾ ਸੰਭਾਲ ਕਰਦੇ ਆਏ ਹਨ:- ਗਰੀਬ
ਦਾਸ, ਕਵਲੋਦਾਸ, ਦੂਧਾਦਾਸ, ਤੇ ਨਿਮਨਦਾਸ; ਜੋ ਸੰਮਤ ੧੯੯੦
ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਸਨ।

(੩) ਬਾਂਸ ਬਰੇਲੀ, ਬਰੇਲੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਮੁੱਖ-ਨੱਗਰ ਹੈ। ਦੱਖਣ ਦੀ
ਉਦਾਸੀ ਤੋਂ ਮੁੜਦੇ ਹੋਏ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ
ਮੰਨ ਕੇ, ਗੋਰਖਮਤੇ (ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪੀਲੀ ਭੀਤ) ਪਧਾਰੇ ਸਨ। ਰਾਹ ਵਿਚ

ਇ: ਪ: ੧੯੨.

੨੧੧.

ਬਰੇਲੀ ਭੀ ਬਿਸਰਾਮ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ, ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਸਤਾਏ ਹੋਏ, ਭਾਈ ਅਲਮਸਤ ਜੀ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਪੁਰ ਨਾਨਕਮਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ। ਓਥੋਂ ਬਰੇਲੀ, ਮੁਰਾਦਾਬਾਦ ਦੇ ਰਸਤੇ ਪੰਜਾਬ ਮੁੜੇ ਹਨ। ਆਪ ਨੇ ਭੀ ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿਰਾਜਣ ਵਾਲੀ ਪਾਵਨ ਧਰਤੀ ਪਰਸੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੁਹਰੀ ਯਾਦਰਾਰੀ ਥਾਂ ਦੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਕੇ, ਭਗਤ ਜੀ ਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ ਵਿੱਚੋਂ, ਸਾਧੂ ਗੁਰੂ ਸਹਾਇ ਜੀ ਨੇ, ਸੰਮਤ ਅਠਾਰਾਂ ਸੈਂ ਸੈਂਤੀਹ ਵਿਖੇ ਧਰਮਸਾਲ ਬਣਾਈ। ਸੰਤ ਜੀ ਦੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਇਉਂ ਲਿਖੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:-

ਭਗਤ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਬਾਬਾ ਟੀਕਾ ਰਾਮ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤੌਲਾ ਰਾਮ,
ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਰੀਬ ਦਾਸ; ਗਰੀਬ ਦਾਸ ਦੇ ਸੇਵਕ ਬਾਬਾ ਗੁਰੂ ਸਹਾਇ
ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਹਰੀਦਾਸ, ਜੈਰਾਮ ਦਾਸ, ਗੋਪਾਲ ਦਾਸ,
ਨਿਰਭਉ ਦਾਸ, ਨਰੈਣ ਦਾਸ, ਬ੍ਰਹਮ ਕੁਸ਼ਲ ਤੇ ਕਿਰਪਾਲ ਦਾਸ ਵਾਰੀ
ਸੁੱਧੇ ਚੇਲੇ-ਪੜ੍ਹੇਲੇ ਤੇ ਮਹੰਤ ਬਣਦੇ ਆਏ ਹਨ। ਹੁਣ ਇਸ ਗੁਰਧਾਮ
ਗਿਰਦੇ ਸੰਘਣੀ ਵੱਸੋਂ ਹੋ ਗਈ ਹੈ; ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ 'ਮਹੱਲਾ ਬਿਹਾਰੀ
ਪੁਰ' ਹੈ। ਸੰਮਤ ੧੯੮੦ ਬਿੱਚ ਇਸ ਧਰਮਸਾਲ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ
ਮਹੰਤ ਕਿਰਪਾਲ ਦਾਸ ਸੀ। ਨਿੱਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼
ਤੇ ਪਾਠ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸੰਗਤਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਕਬਾ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਅਨੰਦ
ਮਾਣਦੀ ਸੀ। ਲੇਕਿਨ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬਿਗਤ ਉਦਾਸੀਆਂ ਨੇ,
ਧਰਮ-ਧਾਮ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦਾ ਲੋਭ ਕਰਕੇ, ਸਥਾਨਕ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ
ਝਗੜਾ ਅੰਨੰਭ ਦਿੱਤਾ ਹੈ; ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਗੁਰਦੁਆਰੇ
ਦੀ ਦਰਬੰਦੀ ਕਰਵਾਈ ਹੋਈ ਹੈ॥

(੪) ਲਖਨਊ, ਉੱਤਰ ਪਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਉੱਤਰ-ਰੇਲਵੇ ਦਾ ਬੜਾ ਅਹਮ ਜੰਕਸ਼ਨ ਭੀ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪੂਰਬ ਰਟਨ ਸਮੇਂ ਏਸ ਪੁਰਾਣੇ
ਨੱਗਰ ਦੀ ਜੂਹ ਵਿਚ ਚਰਨ ਪਾਏ ਹਨ। ਉਸ ਸੁਭਾਗੇ ਸਥਾਨ ਦਾ
ਨਿਸ਼ਾਨ ਲੱਭ ਕੇ, ਭਗਤ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਬਾਬਾ ਟੀਕਾ ਰਾਮ ਦੀ ਸ਼ਾਖ
ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਬਾ ਫਤਿਹ ਚੰਦ ਜੀ ਨੇ ਯਾਦਗਾਰ ਬਣਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਧਰਮ-
ਸਾਲ ਗਿਰਦੇ, ਮਗਰੋਂ ਹੋਈ ਆਬਾਦੀ ਨੂੰ 'ਚੌਕ ਸਬਜ਼ੀ ਮੰਡੀ' ਕਹਿੰਦੇ

ਇ: ਪ: ੧੯੩.

ਹਨ। ਬਾਬਾ ਫਤਿਹ ਚੰਦ, ਭਗਤ ਜੀ ਤੋਂ ਪੰਜਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਬੀ ਏਥੇ ਹੀ ਹੋਇਆ ਤੇ ਸਮਾਧਿ ਬਣੀ; ਜੋ ਹਾਲਾਂ ਭੀ ਹੈਰੀ ਮੈਂ। ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ (ਮਹੰਤਾਂ) ਦੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਇਸ ਤਰਾਂ ਭਗਤ ਜੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:-

ਭਗਤ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਬਾਵਾ ਟੀਕਾਰਾਮ, ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਮਵਾਰ, ਤੁਲਾਰਾਮ, ਹਰਿ ਮਕਰੰਦ, ਫਤਿਹ ਚੰਦ, ਧੱਤੂਦਾਸ, ਬ੍ਰਹਮਦਾਸ, ਸਾਵਲਦਾਸ, ਰਾਮ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਅਜੁੱਧਿਆ ਦਾਸ, ਮੰਗਲ ਦਾਸ, ਵਿਚਾਰ ਦਾਸ ਤੇ ਗੁਰਨਾਰਾਇਣ ਜੋ ਸੰਮਤ ੧੯੮੦ ਬਿੱਥੇ ਮਹੰਤ ਸਨ।

(੫) ਅਜੁੱਧਿਆ ਬੜਾ ਪੁਰਾਤਨ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨੌਗਰ ਹੈ; ਸੁਰਜਵੰਸੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਆਦਿ ਰਾਜਧਾਨੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪੂਰਬ ਰਟਨ ਸਮੇਂ ਸਰਜੂ (ਰੋਗਰਾ) ਨਦੀ ਕੰਢੇ ਕੁਝ ਸਮਾ ਵਿਰਾਜੇ ਸਨ। ਫਿਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਭੀ ਨਾਨਕ ਮਤੇ, ਨੀਮਖਾਰਨ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਇਸੇ ਟਿਕਾਣੇ ਅਟਕੇ ਸਨ। ਸੰਮਤ ਸਤਾਰਾਂ ਸੈ ਅਠਾਈਹ ਵਿੱਚ, ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਇ ਨੂੰ ਪਰਵਾਰ ਸਮੇਤ, ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਨੇ ਪ੍ਰਯਾਰਾ ਰਾਜ ਤੋਂ ਇਸੇ ਰਸਤੇ ਮਦਰ ਦੇਸ ਵਲ ਭੇਜਿਆ ਸੀ; ਤੇ ਆਪ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਕਛਵਾਹੇ ਨਾਲ ਇਟਾਵਾ, ਆਗਰਾ ਤੇ ਮਈਉ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਦਿੱਲੀ ਆਏ ਸਨ। ਗੁਰੂ-ਪਰਵਾਰ ਭੀ ਉਸ ਪਵਿੱਤਰ ਭੂਮੀ ਦਾ ਦਰਸ-ਪਰਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵਲ ਮੁੜੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਤਿੰਨ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਗੁਰ-ਤ੍ਰਿਬੇਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਣ ਬੀ ਭਗਤ ਜੀ ਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਸਾਧੂਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਟਿਕਾਣੇ ਤ੍ਰੇਤੇ ਜੁੱਗ ਵਿੱਚ-ਕਹਿੰਦੇ ਨਿ-ਵਸਿਸਠ, ਮੁਨੀ ਦਾ ਤਪ ਅਸਥਾਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ; ਤੇ ਰਾਜਾ ਦਸਰਥ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨੇ ਰਾਣੀਆਂ, ਇਸ ਆਸੂਮ ਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਪੋਸਣ ਅੰਨ-ਬਸਤਰ ਦੁਆਰਾ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ; ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ 'ਰਾਣੇ ਪਾਲੀ' ਪੈ ਗਿਆ।

ਭਗਤ ਜੀ ਤੋਂ ਅੱਠਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਸਾਧੂ ਸੰਗਤ ਬਖਸ਼ ਜੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਅਪਣੇ ਸਿਮਰਨ-ਸਾਧਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਤੇ ਕੁਝ ਪੱਛ-ਪੜਤਾਲ ਕਰਕੇ ਇਹ ਟਿਕਾਣਾ ਲੱਭਾ। ਸੰਮਤ ਅਠਾਰਾਂ ਸੈ ਤ੍ਰੇਹਠ ਵਿੱਚ

ਸਿੱਖ ਰਾਜਿਆਂ ਤੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ, ਏਥੇ ਧਰਮਸਾਲਾ ਬਣਾਈ, ਤੇ 'ਗੁਰੂ-ਸਾਗਰ' ਨਾਮੇ ਸਰੋਵਰ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੇਵਕ ਮਾਧੇ ਰਾਮ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਮੇਂ ਉਨੀਂ ਸੈ ਇਕਤਾਲੀਹ ਵਿਚ ਸਰੋਵਰ ਪੱਕਿਆਂ ਕਰਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਕਾਰਜ ਸੰਪਰਣ ਹੋਣ ਪੁਰ ਜੱਗ ਤੇ ਸੰਤ-ਸਮਾਗਮ ਭੀ ਕੀਤਾ। ਸੰਮਤ ਉਨੀਂ ਸੈ ਇਕਵੰਜਾਹ ਤੱਕ ਮਹੰਤ ਨਾਰਾਇਣ ਰਾਮ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਕਾ ਲੰਗਰ, ਪੁਸਤਕਾਲਾ, ਗਉਸ਼ਾਲਾ, ਮੁਸਾਫਰ ਖਾਨਾ ਤੇ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਆਦਿ ਕਈ ਉਪਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਂ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਸਾਰੇ ਇਰਦੇ ਗਿਰਦੇ ਦਾ ਧਿਆਨ ਇਸ ਆਦਰਸ਼ਕ ਗੁਰ-ਧਾਮ ਵਲ ਖਿੱਚਿਆ ਗਿਆ। ਅਰੁ ਸੱਭੇ ਸ਼ਰਧਾ ਪੁਰਬਕ ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਪੂਜਣ ਲਗ ਪਏ। ਸਰਦੇ-ਪੁਜਦੇ ਨਾਨਕ ਪੰਥੀਆਂ ਕੁਝ ਜਮੀਨ ਭੀ ਦਾਨ ਕਰਕੇ ਲਗਾਨ ਮਾਫ਼ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਗਤਾਂ ਭੀ ਚੌਖੀ ਮਾਇਆ ਚੜ੍ਹਤ ਚਾੜ੍ਹਦੀਆਂ ਹਨ।

ਲਖਨਊ, ਬੰਧਵਾ ਹਸਨਪੁਰ (ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸੁਲਤਾਨ ਪੁਰ) ਚਿੜ੍ਹਕੂਟ, ਕਾਸੀ, ਪ੍ਰਯਾਗ, ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਪੁਰ, ਉਨਾਉ, ਹਰਦੇਈ, ਗੋਰਖਪੁਰ, ਕਾਨਪੁਰ ਤੇ ਮਾਜਾਂ ਆਦਿ ਨੱਗਰਾਂ ਵਿਚ ਬਣੀਆਂ ਧਰਮਸਾਲਾ (ਗੁਰਦੁਆਰੇ, ਸੰਗਤਾਂ ਆਦਿ); ਇਸੇ ਸਰੋਣੀ ਦੇ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹਨ। ਸੰਮਤ ਉਨੀਂ ਸੈ ਅੱਸੀਂ ਵਿਚ 'ਰਾਣੋਪਾਲੀ' ਗੁਰਪਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ (ਮਹੰਤ) ਨਾਰਾਇਣ ਰਾਮ ਜੀ ਸਨ। ਲਖਨਊ ਸਬਜ਼ੀ ਮੰਡੀ ਵਾਲੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਮਹੰਤ ਬੀ ਉਹੋ ਸੀਗੇ; ਅਰੁ ਬੰਧਵਾ-ਹਸਨਪੁਰ ਦੇ ਬਾਵਾ ਹਰਿਚਰਨ ਦਾਸ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ-ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਗੁਰ-ਪ੍ਰਨਾਲੀ ਇਉਂ ਲਿਖੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:-

ਭਗਤ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਬਾਬਾ ਟੀਕਾਰਾਮ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤੁਲਾਰਾਮ; ਫਿਰ ਵਾਰੀ ਸਿਰ ਹਰਿਮਕਰੰਦ, ਫਤਿਹ ਰੰਦ, ਧੰਨੂਰਾਮ, ਸਹਿਜਰਾਮ ਬਾਬਾ ਸੰਗਤਿ ਬਖਸ਼, ਮਾਧੇ ਰਾਮ ਤੇ ਬਾਬਾ ਨਾਰਾਇਣ ਰਾਮ ਜੀ ਚੇਲੇ-ਪੜ੍ਹੇਲੇ ਤੇ ਮਹੰਤ ਬਣਦੇ ਆਏ।

ਬਾਬਾ ਮਾਧੇਰਾਮ ਜੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਸੇਵਕ ਬਾਵਾ ਭਗਵਾਨ ਦਾਸ ਨੇ ਉਨਾਉ ਨਗਰ 'ਚ ਆਸਣ ਲਾ ਕੇ ਧਰਮਸਾਲ ਬਣਵਾਈ ਹੈ। ਬਾਵਾ

ਇ: ਪ: ੧੯੮ਪ.

੨੧੪.

ਭਗਵਾਨ ਦਾਸ ਦੇ ਚੇਲੇ ਬਾਵਾ ਬੁਹਮਦਾਸ ਨੇ ਝੁਮਰੀ ਤਿਲਈਆਂ (ਜ਼ਿਲਾ ਹਜ਼ਾਰੀ ਬਾਗ-ਬਿਹਾਰ) ਵਿਖੇ ਸੰਗਤਿ (ਧਰਮਸਾਲਾ) ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੇਲੇ ਹਰੀ ਦਾਸ ਭੀ ਉਸੇ ਗੁਰਧਾਮ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ॥

(੬) ਕਾਸ਼ੀ (ਬਨਾਰਸ)-ਹੰਦੂਆਂ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਧਾਰਮਕ ਨੱਗਰ ਵਿਚ ਭੀ, ਭਗਤ ਭਗਵਾਨ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸੇਵਕਾਂ ਦੇ ਧਰਮਸਾਲਾ (ਸੰਗਤਾਂ) ਬੰਨ੍ਹੀਆਂ ਹਨ; ਇੱਕ ਸਾਧੂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਰ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਤੇ ਦੂਜੀ ਸੰਮਤ ਉਨੀਹ ਸੈ ਬਿ; ਵਿਚ ਬਾਵਾ ਰੰਗਾ ਰਾਮ 'ਵਿਆਕਰਣੀ' ਨੇ। ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਨਿੱਤ ਸ੍ਰੀਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਧਰਮ-ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਲੇ ਤੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਲੰਗਰ ਦਾ ਬੀ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ।

(੭) ਰਸੜਾ ਗਿਰਾਊਂ ਜ਼ਿਲਾ ਬਲੀਆ ਵਿੱਚ, ਉੱਤਰ ਪਰਦੇਸ ਦੇ ਬਿਹਾਰ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਇਲਾਕੇ ਅੰਦਰ ਹੈ। ਇਸ ਨੱਗਰ ਵਿੱਚ ਭੀ ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਤੇ ਆਪ ਦੇ ਨੌਵੇਂ ਜੋਤਿ-ਜਾਮੇ—ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਚਰਨ ਛੁਹਾਏ ਹਨ। ਵਿਰਾਸਣ ਵਾਲੀ ਧਰਤੀ ਲੱਭ ਕੇ, ਭਗਤ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਬਾਬਾ ਟੀਕਾ ਰਾਮ ਜੀ ਦੀ ਸਰੋਣੀ ਦੇ ਸਾਧੂਆਂ ਧਰਮ ਸਾਲਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਯਾਦਗਾਰ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਧੂ ਆਪਣੀ ਗੁਰਪ੍ਰਣਾਲੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੱਸਦੇ ਹਨ:-ਬਾਵਾ ਟੀਕਾ ਰਾਮ ਦੇ ਚੇਲੇ ਬਾਵਾ ਤੁਲਾ ਰਾਮ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਨੰਬਰਵਾਰ ਗਰੀਬ ਦਾਸ, ਰੂੜਾ ਰਾਮ, ਰਾਮਦਾਸ, ਸੂਰਜ ਦਾਸ, ਚਰਪਟ ਦਾਸ, ਖੁਸ਼ਾਲ ਦਾਸ, ਨਾਰਾਇਣ ਦਾਸ, ਪ੍ਰੇਮਦਾਸ, ਬਰਮੋਦਾ ਦਾਸ, ਸੇਵਾਦਾਸ, ਕਾਨੁਦਾਸ ਨਰਾਇਣ ਦਾਸ (ਛੋਟਾ) ਮਾਨਦਾਸ, ਰੰਗਾਰਾਮ ਤੇ ਸੋਭਾ ਰਾਮ; ਚੇਲਿਆਂ ਦੇ ਚੇਲੇ ਤੇ ਇਸ ਧਰਮ-ਸਾਲ ਦੇ ਮਹੰਤ ਬਣਦੇ ਆਏ ਹਨ। ਸੰਮਤ ਉਨੀਹ ਸੈ ਅੱਸੀਹ ਵਿਚ ਮਹੰਤ ਸੋਭਾ ਰਾਮ ਜੀ ਮੌਜੂਦ ਸਨ।

ਇ: ਪ: ੧੯੬.

੬-ਬਿਹਾਰ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚ:-

ਬਿਹਾਰ, ਮਹਾਤਮਾਂ ਭਗਤ ਭਗਵਾਨ ਜੀ ਦਾ ਅਪਣਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ; ਲੇਕਿਨ ਸਿੱਖ-ਸਾਧੂ ਬਣ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਦ,—ਜਾਪਦਾ ਇ—ਆਪ ਬਹੁਤਾ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੀ ਧਰਮ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਬਹੁਤੇ ਸੇਵਕ ਸਰਧਾਲੂ ਬੀ ਇਸੇ ਪਾਸੇ ਵਿਚਰਦੇ ਤੇ ਸਿੱਖ-ਧਰਮ ਵਿਸਥਾਰਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਬਿਹਾਰ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ ਗੁਰ-ਧਾਮ ਘੱਟ ਲਭਦੇ ਹਨ। ‘ਗੁਰ ਉਦਾਸੀਨ ਮਤ ਦਰਪਨ’ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਬਾਵਾਂ ਦਾ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗ ਸਕਿਆ ਹੈ:—

(੧) ਚਤੁਰਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹਜ਼ਾਰੀ ਬਾਗ ਵਿਚ ਇਕ ਨੱਗਰ ਹੈ। ਇਸ ਨੱਗਰ ਵਿਚ, ਭਗਤ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰਭਾਈ ਬਾਬਾ ਬਦਰੀਦਾਸ ਦੀ ਸ਼ਾਖ ਦੇ ਸਾਧੂ ਬਾਵਾ ਸੋਭਾਰਾਮ ਨੇ ਪਹਿਲ-ਪ੍ਰਥਮੇ ਸੰਮਤ ੧੬੮੮ ਵਿਚ ਸੰਨਿਆਸੀ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਆਸਣ ਜਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਧਰਮ ਧਾਰਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਆਪਨੇ ਇਸੇ ਮੰਦਿਰ ਨੂੰ ਧਰਮਸਾਲ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ; ਅਰੁ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਕੇ, ਨਾਮ-ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਰਵਾਹ ਚਲਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਦ ਚੇਲੇ ਪੜ੍ਹੇਲੇ ਇਸੇ ਸਿੱਖ-ਮਰਿਯਾਦਾ ਨੂੰ ਬਹਾਲ ਰਖਦੇ ਆਏ ਹਨ; ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਇਉਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:—

ਬਾਬਾ ਬਦਰੀ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਬਰਾਨਾਦਾਸ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਬਾ ਸੋਭਾਰਾਮ ਸਨ। ਸੋਭਾਰਾਮ ਜੀ ਦੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਸਿਲਸਿਲੇਵਾਰ—ਅਨੂਪਦਾਸ ਜੈਰਾਮਦਾਸ, ਗੁਰਦਾਤਾਲ ਦਾਸ, ਸਿਵਦਿਆਲ ਦਾਸ, ਕੇਵਲਦਾਸ, ਲਾਲਦਾਸ, ਸ਼ਿਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤਕ ਚਲਦੀ ਆਈ ਹੈ। ਸੰਮਤ ੧੮੮੦ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਬਾਵਾ ਬ੍ਰਹਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਜੀ ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਸਨ।

(੨) ਦਾਊਦ ਨਗਰ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗਯਾ ਦਾ ਇਕ ਕਸਬਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਬੀ ਬਾਬਾ ਬਦਰੀਵਾਸ ਦੇ ਪੋਤ੍ਰੇ ਚੇਲੇ ਬਾਵਾ ਧਰਮ ਮੂਰਤਿ ਜੀ ਨੇ ਸੰਮਤ

ਇ: ਪ: ੧੯੭

੨੧੬.

੧੯੮੮ ਦੇ ਬਿਂਦੂ: ਤੋਂ ਡੇਰਾ ਲਾਇਆ ਸੀ, 'ਨਾਨਕ-ਸ਼ਾਹੀ' ਸਾਧੂ ਬਣ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਬਾਵਾ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਠ ਨੂੰ 'ਧਰਮ ਸਾਲਾ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਢਾਲ ਲਿਆ। ਸਬਾਨਕ ਨਾਨਕ ਪੰਥੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਸੇਵਕ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਕੁਝ ਜਾਰੀਰ ਭੀ ਲੱਗ ਗਈ। ਧਰਮਸਾਲਾ ਬਨਾਉਣ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਟਿਕਾਰੀ ਨੇ ਚੋਖੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਗੁਰ-ਸਬਾਨ ਦੇ ਮੰਡਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗਲੀ ਇਉਂ ਚਲੀ ਆਈ ਹੈ:- ਬਾਬਾ ਬੱਦਰੀ ਦਾਸ ਤੋਂ ਬਾਬਾ ਬਰਾਣਾ; ਧਰਮ ਮੂਰਤਿ, ਅਲਖਰਾਮ, ਬਾਲਕ ਰਾਮ, ਦਾਨਾਦਾਸ, ਹਰਿ ਸਰਨਦਾਸ, ਸੁਖਦਾਸ, ਸ਼ਾਮਦਾਸ ਤੇ ਹਰਿਨਾਮ ਦਾਸ; ਜੋ ਸੰਮਤ ੧੯੮੦ ਬਿ; ਤਕ ਮੌਜੂਦ ਸੀ।

ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਭੀ ਨਿਤਾਪ੍ਰਤਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਪਾਠ ਤੇ ਕਬਾ-ਵਿਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(੩) ਪਟਨਾ ਸ਼ਹਰ ਵਿਚ ਭਗਤ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਬਖਤ ਮੱਲ ਦੀ ਸ਼ਾਖ ਵਿਚੋਂ ਬਾਬਾ ਫਤਿਹ ਚੰਦ ਨੇ ਸੰਮਤ ਸਤਾਰਾਂ ਸੈ ਬਾਹਠ ਬਿੱਧੇ ਧਰਮਸਾਲ ਬੱਧੀ; ਤੇ ਨਾਮ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਰਵਾਹ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੁਰਪ੍ਰਣਾਲੀ ਇਸ ਤਰਾਂ ਹੈ:- ਭਗਤ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਬਛੋਨਾ ਸਾਹਿਬ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫਤਿਹ ਚੰਦ, ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਚੁਖੇਲ ਚੰਦ; ਫਿਰ ਵਾਰੀ ਸਿਰ ਚਾਹੀਰਾਮ, ਗੋਬਿੰਦਦਾਸ, ਪੂਰਨਦਾਸ, ਸ਼ਿਵਰਾਮਦਾਸ, ਬ੍ਰਹਮਦਾਸ, ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਰਾਇਣ ਤੇ ਰਘੁ ਨੰਦਨ ਚੇਲੇ ਤੋਂ ਬਾਦ ਚੇਲੇ ਤੇ ਇਸ ਧਰਮਸਾਲਾ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਬਣਦੇ ਆਏ ਹਨ।

ਬਾਬਾ ਫਤਿਹ ਚੰਦ ਤੋਂ ਬਾਦ, ਬਾਵਾ ਗੋਬਿੰਦਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਧਰਮ ਧਾਮ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਖੂਬ ਚਮਕਾਈ। ਇਹ ਅਸਬਾਨ ਭੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਤੇਰਾ ਬਹਾਦੁਰ ਦਾ ਯਾਦਗਾਰੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ, ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਨ ਸੁਣਨ ਦਾ ਰੰਗ ਬੱਝਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

---੦---

ਇ: ਪ: ੧੯੮.

Catalogue of English Books

(Part II)

A

3033. Abdul Aziz—The Imperial Treasury of the Indian Mughals—Lahore, 1942.
3648. Abdul Ghani, Dr.—A Review of the Political situation in central Asia—Lahore, 1921.
3649. Abdul Qadir, Sayed, M. A.—A short History of the Sikhs—Lahore, 1921.
3668. — A short History of the Hindu Period—Lahore, 1921.
- 3991-2, Abdur Rashid, Shaikh—Najibud Daulah (His life & times) 2 parts—Aligarh, 1952.
3524. A Brochure on the A. I. S. S. F. training camp at Paunta Sahib—Amritsar, 1951.
3948. Ada Lee—The Life of chundra Lela—London, 1902.
3330. Aitchison Charles, Sir—Rulers of India(Lord Lawrence) vol XXII—Oxford, 1894.
4112. Aiyar, K. Narayanasvami—Thirty Minor Upnishads—Madras, 1914.
4107. Alexander, Horace—India Since Cripps—New York, 1944.
4028. Alington, C. A. Rev.—The New Standard Encyclo-padia and world Atlas—Bombay, 1936.
3693. Amman, Mir—The Bagh-O-Bahar, or the garden with spring—Calcutta, 1879.
3650. Ampthill, Lord (Ed)—Truths about India—London, 1913.
3638. Anderson, G.—British Administration in India—London, 1913.
4068. Anderson Robert—The Silence of God—London, 1897

ੴ ਸਤਿਗੁਰ

2562. Annals and Antiquities of Rajasthan.
3183. Apte, W. Shiv Ram, M. A.—English-Sanskrit Dictionary—Bombay, 1920.
3120. Arthur Neve, M. (Ed.)—The Tourists Guide to Kishmir, Ladakh, ... & C—Lahore, 1927.

B

3051. Banerjee, A. C.—Indian Constitutional Documents vol II—Calcutta, 1946.
3831. Banerjee, G. C.—Kashab Chandra and Ramakrishna—Calcutta, 1942.
- 3836 Banerjee, S. N.—Ranjit Singh—Lahore, 1931.
3947. Bankey Behari B. Sc.—The Story of Mira Bai—Gorakhpur, 1941.
3561. Barua, Hem Chandra—Hema-Kosha(Assamese-English Dictionary)—Sibsagar, 1941.
3219. Beatson, Stuart—A History of the Imperial Service troops of N. States—Calcutta, 1903.
4101. Bedi, Freda, B. A. (Trans)—Fragments on India—Lahore, 1937.
4093. Bellew, H. W.—Journal of political mission to Afghanistan in 1857—London, 1862.
2564. Benson E. F.—King Edward VII—London, 1933.
3744. Bernier, Francois (Auht.) } —Travels in the Mogul Constable, A. (Trans) } Empire (A. D. 1656-68) —Westminister, 1891.
557. Bhartiya Vidya vol I, Part II. May 1940—Bombay, 1940.
4097. Bhatia, jagdish—Celebrities—New Delhi, 1951.
2996. Bhola Singh, R. S.—Valayat yatra or pilgrimage to Europe—Amritsar, 1927.
3533. Bingly. A. H. (Ed)—Siks—Simla 1899.

Rs: 4: 200.

3665. Binyon, Laurence—Akbar—Edinburgh, 1932.
4064. Blackett, H. F., Rev—Two years in an Indian mission—London, 1884.
3963. Bland, J. O. P.—Germany's Violations of the Laws of war 1914–15—London, 1915.
3951. Bodycot—Guide to Mussoorie—Mussoorie, 1907.
3826. Brayne, F. L.—Socrates in an Indian village (Dehati Socrat)—London, 1929.
561. British against Hitlerism—1939.
3194. Brown—Star Atlas—Glasgow, 1928.
3677. Brua, B. M; M. A.—Prolegomena to a History of Buddhist philosophy—Calcutta, 1918.
3186. Buckland, C. E.—Dictionary of Indian Biography—London 1906.
3190. Burgess James—The Chronology of modern India (A. D. 1494–1894)—Edinbargh, 1913.
3282. Buller, R. Hughes—Baluchistan District Gazetteer Vol V=Quetta-Pishin Distt.—Ajmer, 1907.
3664. Butler, W. F., Sir—Sir Charles Napier—London, 1894.

C

3121. Caleb. C. C. (Trans)—The song divine or The Bhagvad Gita—London, 1911.
3988. Chapman, Guy—Vain Glory (A Miscellany of the Great War 1914–18)—London, 1937.
3669. Civil list Kapurthala State—Kapurthala, 1935.
3193. Clancey, J. C.—The Stars and other Heavenly Bodies —Rangoon, 1928.
4096. Classification of Vedas—Jubbulpur.
2559. Clive Barnard. H.—The expension of the Anglo Saxon Nations—London, 1920.
4433. Coatman, J.—India in 1927–8—Calcutta, 1928.

ਫਿ: ੫: ੨੦੯.

3859. Consul, Govind Dass—Mahatma Gandhi—Delhi, 1939.
 3684. Coupland, R.—The Cripps Mission—Oxford, 1942.
 3961. Cox, Edmund, C.—Police and crime in India—London.
 3675-6 Crooke, W., B. A. (Ed)—North Indian Notes and Queries—1893-4, Vols III, V—London, 1893-6.
 2535. Crown and Empire (The coronation of King George VI)—London, 1937.
 3192. Cunningham, A.—Book of Indian Eras—Calcutta, 1883.
 4067. Cutts, E. L., Rev.—Christians under the Crescent in Asia—London.

D

2560. Dalhousie—Private letters of Marquess Dalhousie, 1838—1858.
 3492. Daljit Singh, Sir Raja—Guru Nanak—Lahore, 1943.
 535. Darab, G. H.—Makhzanol Asrar—Landon, 1945.
 3047. Dayanand, Saraswati } —Introduction to the Ghasi Ram. (Trans) } Commentary on Vedas—Meerut, 1925.
 2771. Dayananda Saraswati and Arya Samaj—Madras.
 3331. Desai, Mahadev—The Story of Bardoli (1928)—Ahmedabad, 1929.
 3493. } Davie, James, Sir—The Punjab, North West Frontier Province & Kashmir—Cambridge, 1916.
 4047. Duncan Green Lees—The Gospal of the Guru Granth. Sahib—Adyar, 1952.
 576. Durga Prasad (Trans)—Mundakopanishat (The)—Lahore, 1919.
 3127. — Kena Upanishat—Lahore, 1920.
 3128. -- Kathopanishat—Lahore, 1919.
 3130. -- Know thy self=The way to God—Laore, 1916.

f. 4. 202 .

3129. Durga Prasad (Trans)—Prashna Upanishat—Lahore
1920.
3131. — Taittiriya Upanishat—Lahore, 1919.
3132. -- The Doctrine of Re-Incarnation. Lahore,
1917.
3133. — The Scientific Knowledge in Vedic times—
Lahore, 1918.
3049. Durlab Singh (Ed)—Neta Ji speaks to the Nation—
Lahore, 1946.
2632. Dutt, R. P.—India to-day—Bombay. 1949

E

2777. E. R. G.—Chanakya—Madras.
3691. Eadie, Johan (Ed)—Classified Bible—London.
3909. "Economist"—The Punjab Series, Vol II, III.—
Lahore, 1897.
3518. Election manifesto of Shiromany Akali Dal—
Amritsar, 1951.
3822. Elphinstone, M. O.—Aurangzeb—Lahore, 1929.
3671. Enriquez, C.M., Capt;—The Realm of the Gods—
Calcutta, 1915.

F

3185. Farmer, J. S. & } —A Dictionary of Slang and
Henley, W. E. } Colloquial English—London.
- 3637 Faruki, Zehiruddin—Aurangzeb and his times—
Bombay, 1935.
3562. Fifty great Adventures that thrilled the world—
Bombay.
3034. Fletcher, C. R. L.—The great war 1914-18—London,
1921.
3218. Fortescue, John.—The Empire and the Army—
London, 1930.

ਫਿ: ੫: ੨੦੩.

G

2923. Ganda Singh, Prof : (Ed)—The Indian Historical Records Commission 14th Session Lahore, and The Khalsa College Amritsar, 1937.
4280. Ganda Singh M. A., Dr.—The Punjab in 1839-40—Amritsar, 1952.
- 3630, Gandhi Mahatma—A Guide to Health—Madras 1922.
2752. — Fellowship of faiths and unity of religions—Madras, 1947.
3960. — The wheel of fortune—Madras, 1922.
2753. — Indian home rule or Hind Swaraj Madras, 1947.
2769. Gandhism in Action—Madras.
3048. Ganga Prasad, M. A.—The caste system—Meerut, 1910.
3955. Ganpat Rai—Acharya J. B. Kriplani—Lahore.
4104. — Mahatma Gandhi (Builder & Liberator) —Lahore.
3220. Garrett, H. L. O.—Events at the Court of Ranjit Singh (1810-17)—Lahore, 1935.
3823. Gauba, K. L.—Rebel Minister (Lala Harkishan Lal)—Lahore.
3494. Gazetteer of the Karnal District—Lahore, 1884.
4432. Gazetteer of the Ludhiana District—Lahore, 1890.
4066. Geikie, A. C.—The human sympathies of Christ—London.
3967. Ghosh, N. N.—Early History of India—Paryag, 1951.
3820. Gian Chand, Prof —Studies in Indian History, Part II—Lahore, 1926.
3122. Gokal Chand, M. A.—The Massage of the Vedas—Lahore, 1906.

2783. Govindan, E. R.—Emperor Harsha—Madras.
2785. — Sardar Patel—Madras.
2786. — The Khan Brothers—Madras.
4100. Gregory, Theodore, Sir—Indian Currency—New Delhi, 1946.
- 3680: Griffiths, P. J.—Better Towns—Allahabad, 1945:
3327. Gupta, Hari Ram—History of the Sikhs (1739-68)—Calcutta, 1927.
3833. Gupta, N. N. (Trans)—Sayings of Parmhansa Ramkrishna—Bombay, 1936:
3986. Gupta, Padmini Sen—Pioneer women of India—Bombay, 1944.
2490. Gurbachan Singh, 'Talib'—Muslim League Attack on Sikhs & Hindus—Amritsar, 1950.

H

2455. Harbans Singh, 'Doabia'—Doabia's Election Manual Vol 1—Simla, 1951:
4332. Harbans Singh, M. A.—Maharaja Ranjit Singh—Amritsar, 1952.
3827. Harbans Singh—The Message of Sikhism—Penang, 1941.
4223. Harnam Singh, M. A., B. Sc.—An extract from the Vachitra Natak—Amritsar, 1925.
3188. — Sri Guru Hari Krishan. (T. No: 24.) Amritsar, 1923.
3682. Has Congress Failed?—Bombay, 1943.
- 1336-7 Henri De Catt.—Frederick the great (1758-1760)—London, 1916.
3743. History of the British Empire in India, Vol, II.
3741. History of the Sepoy war, vol I—London, 1864.

ੴ ਪ੍ਰਾਣ

3517. Hukam Singh, M. P.—Sikh Problem and its Solution—
Amritsar, 1951.
3632. Hunter, W. W.—Rulers of India—Akber—Oxford, 1899.
3666. — John Russell Colvin—Oxford, 1895.
3634. — Lord Clive—Oxford, 1893.
3633. — Ranjit Singh—London, 1905.
3635. — The Marquess of Dalhousie—Oxford, 1895.

I

- 2673-4. Imperial Gazetteer of India. Vols XVI., XX.—
Oxford, 1908.
3645. Imperial Record Department (H. R.) Rules—Calcutta
1940.
3921. India in 1931-2,—Calcutta, 1933.
3643. Indian Historical Records Commission 14th Session
13th Dec. 1937—Lahore, 1937.
- 330-1. India's Service in War, 2 Vols—Lucknow, 1922.
- 1707-12. Islamic Culture, 6 Vols (1927 to 32)—Hyderabad,
1927-32.
- 1713-15. „ „ , 3 Vols (1934 to 36) Hyderabad, 1934-36.
- 1742-47. „ „ , 6 Vols (1937 to 42) Hyderabad, 1937-42.
- 1748-9. „ „ , 2 Vols (1947 to 48) Hyderabad, 1947-3.
4048. „ „ (1951)—Hyderabad—1951.

J

4094. J. C. S.—The Emperor Shah Jahan—Delhi.
- 822-3. Jacquemont Victor—Correspondence De Victor Jocque-
mont, 2 Vols—Paris, 1832.
2995. Jagatjit Singh, Maharaja—My tour in Nether Land,
India, 1932—Kapurthala, 1932.
4110. — My tour in...America—Bombay, 1926.

f.e: 4: 20 E

3958. Jain, Champat Rai—The Practical Path—Arrah, 1917.
3523. Jaswant Singh Neki—Farewell Address to ali India S. S. Fedration—Amritsar, 1950.
3521. — Welcome address to Jathedar Pritam Singh Gojran—Amritsar, 1949.
4228. Jodh Singh, M. A. Prof.—Religion and Religious life—Amritsar, 1925.
2922. Johnson, A. C.—Mission with Mount Batten—London, 1951.
3731. Joint Committee on Indian Constitutional Reform Vol 1 (Part I), Report session 1933—London, 1934.
3664. Journal of Osmania University Vol. VIII, 1940—Hyderabad, 1941.
- 290 to 302. Journal of Punjab University Historical Society Dec. 1932 to April 1946.
3595. Journal Royal Asiatic Society Jan. 1929—London, 1929.

K

2778. K. S.—Guru Nanak—Madras.
2779. — Guru Govind Singh—Madras.
2782. — Sri Krishana Chaitanya—Madras.
2784. K. S. G.—Sir M. Visweswaraya—Madras.
3860. Kapurthala State (Its past and presant)—Allahabad, 1921.
- 2768 Keep off the Doctor—Simple cure for ailment—Madras.
3608. Key, C. E.—A History of the Britigh Empire—Bombay, 1945.

---

ff: ५: २०७.

3952. Khanna, K. C., R. B.—This land of ours. Lahore,
1947.
3811. Khazan Singh—History and the Philosophy of the
Sikh religion—Lahore, 1914.
4108. Khosla, Surendra Nath—Why British Bhan Failed—
Patiala.
819. Kincaid, D.—The Grand-Rebel—London, 1886.
4456. Kirpal Singh, Prof.—Maharaja Ala Singh, A short life
sketch—Amritsar, 1953.
3911. Knight, E. F.—Where three Empires Meet—
Bombay, 1905.

L

4222. Lakhshman Singh, Bhagat—Guru Gobind Singh—
Amritsar, 1925.
3692. Lallu Lal—The Prem Sagar or the ocean of love.—
Calcutta, 1879.
3640. Land revenue policy of the Indian Government—
Calcutta, 1902.
3949. Lane-Poole, S.—Aurangzeb (Rulers of India)—
Oxford, 1924.
3050. } Lawrence. W. R. Sir,—The India we served—
3672. } London, 1929.
3532. Leigh, M. S. (Ed.)—The Punjab and the war—
Lahore, 1922.
3821. Lethbridge Rofer—History of India—Calcutta. 1900.
3962. Liddel Hart—The Current of war—London.
3815. Life of Queen Victoria—1897.
3824. Low. Sidney.—A vision of India—London, 1911.

M

2776. M. S. K.—Mrs Annie Besant; Her light for India—
Madras.

---

ff: 4: 205.

3742. M. Gregor, W. L.—History of the Sikhs Vol. I—
London, 1846.
3959. Mair, Harnam Dass,—A Mine of Knowledge—
Baraud, 1930.
3868. Maitra, K. M., Prof.—The Quatrains of Sahabi—
Lahore, 1922,
3332. Makhan Singh—Yadgar-I-Jubilee. H. H. Sir Jagatjit
Singh—Lahore.
3674. Malleson, G. B.—Recreations an Indian official—
London, 1872.
2556. Map No: 46, O,—(Galgaon-Khandesh, Indore &
Malwa Agency)—Calcutta, 1943.
2557. — 47, E.—(Ahmad Nagar. Bombay, Suburban
etc)—Calcutta, 1929.
2558. — 55, H.—(Amraoti, Akola, yeotmal &
Parbhani Distt.)—Calcutta, 1914,
3255. Marshman, J. Clark.—Abridgment of the History of
India.—London, 1873.
3910. Martyrdom of the two infant sons of Guru Gobind
Singh—Lahore, 1895.
127. Marvin, C.—Russions at Merve and Herat—London
1883.
3631. Maxwell Mrs (Ed)—Frank Maxwell Brig. General's A
memoir and some letters—London, 1921.
3828. Mayo, Kathrine—Slaves of the Gods—London, 1929.
- 1669-70. Memorandom, regarding Gurdwaras left in Pakistan
2 Copies—Amritsar, 1949.
- 333-4. Mitra, R. L —Indo Aryans—2 Vols.—London, 1881.
2638. Mitra, Subal Chandar—Bengali English Dictionary—
Calcutta, 1945.
3681. Mohd ; Amir Khan—India, War and Mahatma Gandhi
—Lahore.

ਫਿ: ੫: ੨੦੯.

3683. Montagu, Chelmsford—Indian Constitutional reform—1917.
4109. — E. S.—Indian affairs—Madras, 1917.
3953. Montgomerie, T. G. L. Col.—Routs in the Western-Himalayas, Kashmir, Punjab & N. India.
(2) Touring to and in Kulu—Dehradun, 1909.
3858. Moti Ram (Ed)—Two Historic trials in Redfort—New Delhi, 1946.
3607. Muir, Ramsay—A brief History of our own times.—Liverpool, 1940.
2450. Muhammed Sadruddin—Saifuddahlah and his times—Lohore, 1929.
3694. Murdoch, J.—Vadic Hinduism and the Arya Samaj—Madras, 1902.

N

3950. Nair, Lajpat Rai, Prof.—Fapir Aziz-ud-Din (A short biographical sketch)—Lahore.
4333. Narang, G. C., Sir—Real Hinduism—Lahore, 1947.
4334. — Transformation of Sikhism,—Lahore, 1946.
2765. Narayana, V.—Mahatma Gandhi—The Superman of the age—Madras,
3954. Newboult, A. W. Rev.—Padri Elliott of Fazabad.—London. 1906.
4225. Nihal Singh, 'Suri'—The hymns of Guru Tegh Bahadur—Amritsar, 1924.
2754. North Indian Saints.—Madras, 1947.

O

3825. O' Donnell. C. J. (M. P.)—The causes of present discontents in India—London, 1908.

₹: ५: २१०.

P

- 3329 } Pakeman, S. A.—The Modern World (1739—1931)—
 3606 } London, 1931.
3685. Parker & Morton (Eds)—The Constitution and Powers
 of the Govt of India.—Allahabad, 1898.
3739. Patiala and the Great War.—London, 1923.
- 322I. Pearay Mohan.—An-Imaginary Rebellion and How it
 was suppressed.—Lahore, 1920.
4098. Phadke, N. S.—Birth- Pangs of new Kashmir—
 Bombay, 1948.
4454. Phillips, E. C.,—Sir Henry Havelock and Colin
 Campbell, Lord Clyde.—London.
4027. Piggott, Stuart,—Some ancient cities of India.—
 Oxford, 1945.
3522. Pritam Singh Gojran.—Open letter to Pt: Jawahar
 Lal Prime Minister of India.—Amritsar.
4105. — M. A.—Saints and Sages of India—New
 Delhi, 1948.
3594. Purohit, Devnath= Mewar History(Guide to Udaipur)
 —1938.

R

1044. Radha Krishnan—Goutama the Buddha—Bombay,
 1946.
4356. Raghunath Sahai and } —Five Lights of Asia—
 Khanna, B. N. } Lahore, 1930.
3957. Rallia Ram, B. L. } —Wisdom of Modern India—
 Lajpat Rai, Nair } Lahore, 1945.
- 3829-30. Ramatirtha, Swami—In the woods of God-
 Realization, Vols VI, VIII.—Lucknow, 1932.
4063. Rawlinson, G.—The religions of the ancient world—
 London.

ਫਿ: ਪ: ੨੧੧.

3496. Report of the Civil Disobedience enquiry Committee—Allahabad, 1922.
3810. Report of the Commissioners—The Congress Punjab enquiry 1919–20—Lahore, 1920.
3497. — The Punjab Sub Committee of the Indian Congress Vol. I—Benaras, 1920,
3498. — enquiry Committee about Peshawar firings of 1930.
3956. { — Indian States Committee 1928–29,
— Indian Statutory Commission Vol 1(Survey)
—Calcutta, 1930.
3997. Report of the Royal Commission on labour in India—Calcutta, 1931.
3338. — Administration of the Kapurthala State 1926–7—Kapurthala, 1927.
4357. Report on the Administration of the Kapurthala State 1883–4.—Kapurthala, 1884–5.
3595. — Administration of the Kapurthala State 1887–8 (1944)—Lahore, 1888.
3339. } — Administration of the Kapurthala State 1932–4.—Kapurthala, 1933–4.
4111. } — Administration of the Kapurthala State 1932–4.—Kapurthala, 1933–4.
4276. — administration of the Punjab and its Dependencies.—Lahore, 1885.
3670. — revised land revenue Settlement of the Montgomery Distt;—Lahore, 1878.
2780. R. G.—Ashoka the great—Madras.
2781. — Vikramaditya—Madras.
1264. Robert N. Cust,—Linguistic writings, Vol II—1889.
1263. — Miscellaneous writings, Vol I—1879.
4453. Rivaz, H T.—The Bengal regulation...and the Frontier regulation...—Lahore, 1883.
3525. Role and A Resume of the History of A. I. S. S. F.—Amritsar. 1950.

पं: ५: २१२.

3563. Ross, David.—The land of the five rivers and Sindh—
London, 1883.
3816. Ross of Bladensburg—The Marquess of Hastings K. G.
—Oxford, 1892.
3673. Russell, R. V.—The Tribes and the Castes of the
C. P. of India, Vol I—London, 1916.

S

3189. Saraswati, Bhumanand, Swami—Anthology of Vedic
Hymns—Lahore, 1935.
- 3834-5. Saraswati, Sivananda, Swami—Mind: Its
Mysteries and control, 2 parts—Gorakhpur—
1938-40.
2629. Sardar Patel's Crocodile Tears—Amritsar.
3753. Sarkar, J. N. (Trans)—Ahkam-I-Alamgiri—
Calcutta, 1912.
- 3754-7. — History of Aurangzib, 4 Vols—Calcutta,
1919.
3550. — S. C.—Hindustan Year Book—Who's who
1952—Calcutta, 1952.
3551. — Indian Parliment and State Legislatures—
Calcutta, 1952.
3520. Sarup Singh, M. A.—Farewell address to all India S.
S. Federation—Amritsar, 1948.
3519. — Welcome address to Master Tara Singh—
Ludhiana, 1948.
3817. Sedgwick, F. R. Captain—The Indian Mutiny of
1857—London, 1919.
4095. Sedition Committee 1918—Report—Calcutta, 1918.
3818. Sharma, Siri Ram—Main Currents of British Indian
History, 1757 to 1930—Lahore, 1930.

ਫਿ: ਪ: ੨੧੩.

3326. Shaw-Travells in high land tartary-yarkand and Kashgor—London.
3832. Shew Bhart Lal, Maharishi,—Light on the Anand Yog —Agra, 1931.
2972. Sikh All Parties Working Committee Report on Cripps Proposals and their rejection—Lahore, 1942.
3819. Smith V. A.—India in the Mohammadan Period Part II—Oxford, 1921.
3605. Smith, L. C.—Main Currents in world history—London, 1922.
2767. Sri Arvinda Ghos and his Ashram—Madras.
2766. Sri Ramana Maharishi and His Ashram—Madras.
- 3814 Sri Sarada Devi—The Holy Mother—Mylapore, 1940 .
3862. Statement for the Annual Education Darbar Kapur-thala—Kapurthala.
4224. Stories of Guru Angad—Amritsar, 1920.
393. Story of the Indian Mutiny—Edinburgh.
2774. Sun and air for health and cure—Madras.
3639. Swynnerton, C. Rev.,—The Adventures of the Punjab Hero-Raja Rasalu—Calcutta, 1884,

T

4099. Tandan, R. C. (Trans)—Songs of Mirabai—Allahabad, 1934.
4114. Tarachand, M. A.—A Short History of the Indian people—Calcutta, 1934.
3679. Taylor, J. B. Governor (Ed)—Functions and working of the Reserve Bank of India—Bombay, 1941,
413. Taylor, Meadows—A students Manual of the History of India—London, 1896.

f.e: 4: 298.

4227. Teja Singh, M. A. Principal—Are there sects in
Sikhism?—Amritsar, 1925.
3005. — Sikhism (Its ideals & Institutions)—Bombay
1951.
- 3646-7. — The Claims of Punjabi—Amritsar.
4221. } — The Growth of responsibilities in
4226. } Sikhism—Lahore, 1942.
4229. — The Sikh Prayer—Amritsar. 1923.
3667. Temple, R., Sir,—English man of action—Lord
Lawrence—London, 1903.
2775. The Dope Plague—Madras.
4025. The Guru of Kartarpur.
- 4380-3. The Hindustan Times 1952—Delhi, 1952.
3813. The Imperial Gazeteer of India, Vol. IX (bomjur to
C. India)—Oxford, 1908.
4106. The I. N. A. Speaks in the General Courts of Martia,
—Delhi—1946.
3604. The Indian Archives, Vol V, 1951—New Delhi, 1951.
3836. The Indian Review. Nov. Dec. 1911 & Sep 1917—
Madras, 1911-17.
- 4040-1. The Indian Review 1952—Madras, 1952.
3184. The Indispensable Competition Dictionary—Bombay,
1936.
3869. The Japaji or...Design of Existance—Dehra Dun.
- 3837-8. The Modern Review, Jan. to June 1916, Feb—1920
and Dec. 1921—Calcutta.
- 4038-9. — 1952—Calcutta, 1952.
4103. The Puri Jagan Nath Temple (Its past and present)—
Puri, 1943.
3596. The Sikh Review, April 1915—Delhi, 1915.
- 4388-90. The Statesman Daily (Jan. to Sept. 1952)—
Delhi, 1952.

ਫਿ: ੫: ੨੧੬.

- 4384-7. The Tribune Daily 1952—Ambala, 1952.
 2770. The way to prosperity through rural India—Madras.
 2563. Through India with Prince.
 4113. Tilak, Bal Gangadhar (Trans)—Gita Rahasya-Karma-Yoga-Sastra, Vol. 1—Poona, 1935.
 3861. Treasury manual of the Kapurthala State—Kapurthala, 1913.
 4455. Trottor, L. J.—Lord Lawrence, A Sketch of his public career—London, 1880.

U

3678. Unhappy India—Calcutta,
 4102. United Provinces shall not go the Punjab-way—Lucknow.

V

1351. Valentine W. H. The Copper Coins of India, Part II—Type Script.
 4452. Vambery, A.—The coming struggle for India—London, 1885.
 3123. Vaswani, T. L., Prof.—My Mother Land—Madras: 1921.
 2565, Victoria—The letter of Queen Victoria—London, 1937.
 3908. Vidyarthi, D. R. (Ed)—The Upnishads, Vol. 1—Lahore, 1897.
 2773. Vitality from sleep—Useful hints—Madras.
 4101. Voltaire.—Fragment on India—Lahore, 1937.

W

3191. Wadia, D. N., M. A.—Geology of India—London, 1939.

₹: ५: २९६.

3328. Waryam Singh, M. A., } — History of India (Ancient
                                   Sant Singh M. A. } and Medieval) — Lahore,
                                   1932.
2772. Water for health and cure — Madras.
2561. Wathen, G. A. — A history of India — Lahore, 1922.
4065. Whitecross, John — Moral and religious Anecdotes —

Y

3126. Young, W. H. H. — Regimental History 13th Frontier Force Rifles — 1945.

French Books

235. Shastri, P. K. — Organisation Militaire Des Sikhs. — Pariss, 1932.

ਫਿ: ਪੁ: ੨੧੭.

ਆਪ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਫਰਜ਼

‘ਇਤਿਹਾਸ’ ਕੌਮ ਦੀ ਜਿੰਦ ਜਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਜਿਉਂਦੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਫਰਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਪਾਸੇ ਭੀ ਜਾਦੇ ਧਿਆਨ ਦੇਂਦੀਆਂ, ਅਤੁ ਧਨੁ ਖਰਚਦੀਆਂ ਹਨ । ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਜਿਤਨਾ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਤੇ ਫਖਰ ਯੋਗ ਹੈ, ਉਤਨਾਂ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਅਧੂਰਾ, ਖਿੰਡਿਆ-ਪੁੰਡਿਆ ਤੇ ਉਲਝਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਦੁਸ਼ਮਨ ਤੇ ਹਾਕਮ ਕੌਮਾਂ ਨੇ ਅਪਣੇ ਮਤਲਬ ਲਈ ਸਾਡੀ ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਭੀ ਵਿਗਾੜਿਆ ਹੈ । ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸੁੱਧ ਤੇ ਸੁਲਝੀ ਹੋਈ ਸੁਰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਨਾ ਬੜੀ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ ਤੇ ਸਰਦੀ ਪੁਜਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦਾ ਹੀ ਕੰਮ ਹੈ । ਇਹੋ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ‘ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ’ ਕਾਇਮ ਹੋਈ ਹੈ । ਸੋ ਇਸ ਨੂੰ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥ ਬਨਾਣ ਲਈ ਆਪ ਪੱਕੇ ਮੈਂਬਰ ਬਣੋ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਓ ! ਚੰਦਾ ਸਾਲਾਨਾ ੧੦)ਹੈ (ਸਕੱਤ੍ਰ)

B-152 1

ਸ: ਸਰਮਖ ਸਿੰਘ 'ਆਮੇਲ' ਐਡੀਟਰ, ਪਿੰਟਰ ਤੇ ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਨੇ ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਈਟੀ
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਲਈ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ, (ਰਾਮਸਰ ਰੋਡ) ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ
ਛੁਪਵਾ ਕੇ ਦਫਤਰੀ ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਈਟੀ (ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ
ਨਿਵਾਸ, ਹਾਲ ਨੰ: ੪) ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ॥